

ΕΘΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΔΕΛΤΙΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΥ ΑΪΛΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ

Η Μετακινούμενη Κτηνοτροφία

1. Σύντομη παρουσίαση του στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς

α. Με ποιο όνομα αναγνωρίζεται το στοιχείο από τους φορείς του:

Μετακινούμενη Κτηνοτροφία

β. Άλλη/-ες ονομασία/ες: Μεταβατική κτηνοτροφία, νομαδική κτηνοτροφία. Παλιότερα, προκειμένου να χαρακτηριστούν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούνταν οι όροι «σκηνίτες» και «φερέοικοι βλαχοποιημένες».

Οι όροι «νομαδισμός» και «νομαδική κτηνοτροφία», παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιούνται ευρέως, δεν ανταποκρίνονται στον τύπο των κτηνοτροφικών μετακινήσεων που παρατηρούνται πλέον στον ελληνικό χώρο, δεδομένου ότι οι μετακινήσεις πραγματοποιούνται μεταξύ συγκεκριμένων τοποθεσιών, θερινής και χειμερινής. Εξάλλου και οι νομάδες δεν περιπλανώνταν, αλλά επέλεγαν τους τόπους χειμερινής και θερινής εγκατάστασης λαμβάνοντας υπ' όψιν μια σειρά σύνθετων παραγόντων.

Ο όρος «μεταβατική κτηνοτροφία» είναι ακριβέστερος, καθώς αντιστοιχεί στον διεθνή όρο transhumance, που δηλώνει την εποχιακή μετακίνηση του κοπαδιού και του/των βοσκού/-ών από το βουνό στον κάμπο και αντιστρόφως. Σε αρκετές περιοχές της Ευρώπης –σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στην Ελλάδα, που οι κτηνοτροφικές οικογένειες στην πλειονότητά τους συνεχίζουν να μετακινούνται μαζί με τα κοπάδια– δεν ακολουθεί το σύνολο της οικογένειας τη μετακίνηση των κοπαδιών, αλλά παραμένει μόνιμα σε ένα χωριό, ορεινό ή πεδινό.

Ως transhumance directe ορίζεται η μεταβατική κτηνοτροφία, όταν ο τόπος μόνιμης κατοικίας της οικογένειας είναι ο κάμπος, ενώ όταν συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή η μόνιμη κατοικία της οικογένειας είναι στο βουνό, ονομάζεται transhumance

inverse. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι του ελλαδικού χώρου θεωρούν ως πατρίδα τους τα βουνά και όχι τους κάμπους που ξεχειμωνιάζουν (Ψυχογιός-Παπαπέτρου, 1983: 28· Salzman α, 2010· Salzman β 2010). Σήμερα ο πιο συνηθισμένος όρος για να περιγραφεί ο συγκεκριμένος τύπος κτηνοτροφίας είναι «μετακινούμενη κτηνοτροφία». Στην ελληνική περίπτωση ο όρος αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στη μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία.

γ. Σύντομη Περιγραφή:

Ο όρος «μετακινούμενη κτηνοτροφία» δηλώνει την ετήσια μετακίνηση των κοπαδιών αιγοπροβάτων μεταξύ θερινών και χειμερινών βοσκοτόπων, ανεξάρτητα από το μέσο και την απόσταση που διανύουν. Η πρακτική της μετακίνησης βρίσκεται στον πυρήνα της πολιτισμικής και κοινωνικής συγκρότησης των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων, ενώ έχει συμβάλει σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση του τοπίου των περιοχών που αναπτύχθηκε ιστορικά. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι είναι φορείς γνώσεων και πρακτικών, που σχετίζονται αφενός με τη βέλτιστη αξιοποίηση των διαθέσιμων φυσικών πόρων (λιβάδια, υδάτινες πηγές κ.ά.) και των κλιματικών δεδομένων, και αφετέρου με την παραγωγή ποιοτικών αγροδιατροφικών προϊόντων.

δ. Πεδίο ΑΠΚ:

- √ προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις
- επιτελεστικές τέχνες
- √ κοινωνικές πρακτικές-τελετουργίες-εορταστικές εκδηλώσεις
- √ γνώσεις και πρακτικές που αφορούν τη φύση και το σύμπαν
- τεχνογνωσία που συνδέεται με την παραδοσιακή χειροτεχνία
- √ γνώση για την παραγωγή παραδοσιακών αγροδιατροφικών προϊόντων υψηλής ποιότητας

ε. Περιοχή που απαντάται το στοιχείο

Μετακινούμενα κοπάδια εντοπίζονται παντού στην ηπειρωτική Ελλάδα. Επίσης, εμφανίζονται σε μεγάλα και μεσαίου μεγέθους νησιά, κυρίως στην Κρήτη και στην Εύβοια, και επίσης στη Χίο, στη Νάξο, στη Θάσο κ.ά. Σύμφωνα με ερευνητικά δεδομένα (βλ. Παράρτημα 1), προκύπτει ότι το επίκεντρο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στην Ελλάδα σήμερα εξακολουθεί να είναι η Θεσσαλία, όπου εντοπίζονται 805 εκμεταλλεύσεις (26,4%) που εκτρέφουν περίπου 338 χιλ. ζώα (33%). Με μικρή διαφορά ως προς τον αριθμό των εκμεταλλεύσεων ακολουθεί το γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας (787 χιλ. ζώα, 25,8%) με πολύ μικρότερο αριθμό εκτρεφόμενων ζώων (214 χιλ. ζώα, 20,9%). Τρίτη σε σημασία ως προς τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της μετακίνησης είναι η Πελοπόννησος (19,7%

των εκμεταλλεύσεων και 16,8% των ζώων), ενώ ακολουθούν οι υπόλοιπες περιφέρειες με μικρότερα ποσοστά.

στ. Λέξεις-κλειδιά:

Νομαδισμός, νομάδες, μεταβατική κτηνοτροφία, αιγοπροβατοτροφία, παραδοσιακή τυροκομία, ελληνικά τυριά, βοσκοτόπια, ορεινές κτηνοτροφικές κοινότητες, κοπάδι, χειμαδιό, τσελιγκάτο, τσέλιγκας, σμίχτης.

2. Ταυτότητα του φορέα του στοιχείου ΑΠΚ

α. Ποιος/-οι είναι φορέας/-είς του στοιχείου;

Φορείς της κληρονομιάς της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι οι ίδιοι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και οι οικογένειές τους, καθώς και οι κτηνοτροφικές κοινότητες, που εντοπίζονται κυρίως στον ορεινό χώρο. Οι Σαρακατσάνοι και οι Βλάχοι έχουν ταυτιστεί περισσότερο με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία, ως πρακτική που διαμόρφωσε καθοριστικά την πολιτισμική και κοινωνική τους συγκρότηση.

Σήμερα ιδιαίτερη μέριμνα για τη διατήρηση και την ανάδειξη της σημασίας της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως άυλου πολιτισμικού αγαθού επιδεικνύει το Δίκτυο Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων. Πρόκειται για σύλλογο/μη κερδοσκοπικό οργανισμό που ιδρύθηκε στις αρχές του 2015 και απευθύνεται στο σύνολο των μετακινούμενων κτηνοτρόφων της χώρας. Μεταξύ των μελών του περιλαμβάνονται, εκτός από τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, σχετικοί με την κτηνοτροφία επιστήμονες (ζωοτέχνες, κτηνίατροι, γεωργοοικονομολόγοι, αγροτοκοινωνιολόγοι, περιβαλλοντολόγοι, λιβαδοπόνοι κ.ά.), πολιτιστικοί σύλλογοι και φορείς.

β. Έδρα/τόπος

Διεύθυνση: 3ο χιλ. Π.Ε.Ο. Λάρισας-Θεσσαλονίκης, Κτήριο ΕΛΓΟ Δήμητρα

ΤΚ: 41 336

Τηλ. 2310 013892 6937414305 6945705708

FAX 2410-553551

e-mail: info@metakinoumena.gr

url/ site web: www.metakinoumena.gr

γ. Περαιτέρω πληροφορίες για το στοιχείο:

Αρμόδιο/-α πρόσωπο/-α

Όνομα: Βασιλική Λάγκα

Ιδιότητα: Καθηγήτρια ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400
Τηλ. +30 2310 013892
e-mail: lagka@ap.teithe.gr

Όνομα: Αθανάσιος Ράγκος
Ιδιότητα: Γεωπόνος/Γεωργοοικονομολόγος MSc, PhD
Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400
Τηλ. +30 6937414305
e-mail: ragkosagrecon@gmail.com

3. Αναλυτική περιγραφή του στοιχείου ΑΠΚ, όπως απαντάται σήμερα

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα, όπως και στο σύνολο του μεσογειακού κόσμου, είναι βαθιά ριζωμένη στον χρόνο, έχοντας διαμορφώσει ένα σύνολο πολιτιστικών χαρακτηριστικών, φορείς των οποίων είναι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι και οι κοινότητές τους. Η χρηστή διαχείριση των φυσικών πόρων, οι πρακτικές γνώσεις για το περιβάλλον (καιρικές συνθήκες, χλωρίδα κ.ά.) και τα ζώα, η παραγωγή τοπικών διατροφικών προϊόντων υψηλής ποιότητας και οι ποικίλες και σύνθετες δεξιότητες που απαιτούνται για τη διαχείριση του κοπαδιού είναι ορισμένα μόνο από τα χαρακτηριστικά που καθιστούν τη μετακινούμενη κτηνοτροφία μια μακραίωνη πολιτισμική εμπειρία που αξίζει να διαφυλαχθεί και να αναδειχθεί. Η ταυτότητα και η μνήμη των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων που είναι ιστορικά ταυτισμένες με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία αρθρώνεται γύρω από την πρακτική και το ήθος της μετακίνησης από το βουνό στον κάμπο και το αντίστροφο. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μετακινούμενων κτηνοτρόφων στην Ελλάδα, η καταγωγή του κτηνοτρόφου είναι η ορεινή κοινότητα και όχι η πεδινή όπου διαχειμάζει. Όπως συνηθίζουν να λένε οι ίδιοι, «γυρίζουμε με χαρά μεγάλη, όχι όπως το χινόπρωρο με το κεφάλι σκυμμένο».

Δεν είναι τυχαίο εξάλλου, ακόμα και σήμερα, που οι δομές των παραδοσιακών κτηνοτροφικών κοινωνιών του ορεινού χώρου έχουν αποδυναμωθεί ή έχουν αποδιαρθρωθεί, παραμένουν πολλές από τις συλλογικές πρακτικές συμβολικού εορτασμού της κοινότητας. Πιο χαρακτηριστική από αυτές τις πρακτικές είναι οι εορταστικές εκδηλώσεις των ορεινών κτηνοτροφικών κοινοτήτων, οι οποίες πραγματοποιούνται το καλοκαίρι, οπότε και οι στάνες επιστρέφουν στα βουνά. Ειδικά τα πανηγύρια, με κορυφαίο αυτό της εκκλησίας του χωριού, που είναι συνήθως αφιερωμένη στον Προφήτη Ηλία (20 Ιουλίου), στην Αγία Παρασκευή (26 Ιουλίου) και, κυρίως, στην Παναγία (15 Αυγούστου), αποτελούν ακόμα και σήμερα την πιο ζωντανή έκφραση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας των κτηνοτροφικών κοινοτήτων, που είναι άμεσα συνδεδεμένη με την εμπειρία της μετακίνησης και της επιστροφής στο

βουνό (βλ. Παράρτημα 2).

Βασικό στοιχείο της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι ο δρόμος, που αναφέρεται ως η *στράτα* ή το *διάβα*. Η μετακίνηση των κοπαδιών μέχρι τη δεκαετία του 1970 γινόταν πεζή, τόσο την άνοιξη (συνήθως αρχές Μαΐου), όσο και το φθινόπωρο (τέλη Οκτωβρίου-αρχές Νοεμβρίου), με ορόσημα τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές του Αγίου Γεωργίου την άνοιξη και του Αγίου Δημητρίου το φθινόπωρο. Σήμερα, σε πολλές περιπτώσεις, χρησιμοποιούνται και φορτηγά για τις μετακινήσεις.

Οι μετακινήσεις των κοπαδιών διαφοροποιούνται, ανάλογα με τις εδαφοκλιματικές συνθήκες και τις τοπικές συνήθειες. Στις βόρειες και κεντρικές περιοχές η μετακίνηση προς τα ορεινά (π.χ. Ροδόπη, Πέλλα, Δυτική Μακεδονία, όρος Λάκμος, Τζουμέρκα, Άγραφα, Παρνασσός κ.ά.) ξεκινά τον Μάιο. Τα κοπάδια παραμένουν στα ορεινά για τέσσερις πέντε μήνες και επιστρέφουν στα χειμαδιά στα τέλη Οκτωβρίου, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες. Σε σχετικά νοτιότερες περιοχές (Βαρδούσια στον νομό Φωκίδας, Ορεινή Ναυπακτία, Φενεός Κορινθίας) η παραμονή μπορεί να είναι και μεγαλύτερης διάρκειας (π.χ. τέλη Απριλίου-μέσα Νοεμβρίου), ενώ στη Λακωνία (Πάρνωνας) και στην Κρήτη οι καιρικές συνθήκες στα ορεινά δεν είναι τόσο δυσμενείς και η ορεινή διαμονή μπορεί να διαρκέσει μέχρι και 8-9 μήνες (π.χ. Ρειχιά Λακωνίας, Ανώγεια, οροπέδιο Καθαρού στον νομό Λασιθίου). Τα αυτοκινούμενα μέσα έχουν υποκαταστήσει τη μετακίνηση των κοπαδιών με τα πόδια σε περιπτώσεις μετακινήσεων άνω των 100 χλμ. ή και για λίγο κοντινότερες αποστάσεις. Σύμφωνα με έρευνα, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 551 μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων, 27% αυτών πραγματοποιούσε μετακινήσεις με τα πόδια, 65% χρησιμοποιούσαν φορτηγά και 8% χρησιμοποιούσαν και τα δύο μέσα (Lagka κ.ά., 2015).

Η αλλαγή του προτύπου διαβίωσης και η ενσωμάτωση στην οικονομία της αγοράς είναι μερικοί ακόμα από τους λόγους που ώθησαν τους κτηνοτρόφους να χρησιμοποιήσουν φορτηγά. Κριτήρια για την εισαγωγή αυτού του τύπου μετακίνησης είναι αφενός η εξοικονόμηση χρόνου και αφετέρου η μείωση του κόστους. Στην πρώτη περίπτωση, με τη μίσθωση φορτηγών, ο χρόνος μεταφοράς από και προς τους θερινούς βοσκοτόπους, από 15-25 ημέρες, μειώνεται σε μερικές ώρες. Εντούτοις, ανάλογα με την απόσταση, η μίσθωση ενός φορτηγού μπορεί να επιβαρύνει αρκετά τις δαπάνες της εκμετάλλευσης και, δεδομένης της περιορισμένης ρευστότητας και του υψηλού κόστους παραγωγής, περίπου 100 μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι σε ολόκληρη τη χώρα επιλέγουν τις παλιές διαδρομές (για οδικές αποστάσεις άνω των 100 χλμ.), ειδικά κατά την επιστροφή στα χειμαδιά, όπου ο κατηφορικός δρόμος και το γεγονός πως τα ζώα δεν αρμέγονται καθιστούν τη μετακίνηση πιο εύκολη. Οι μικρότερες μετακινήσεις εξακολουθούν να πραγματοποιούνται με τα πόδια, μέσα από ορεινά μονοπάτια: για παράδειγμα στη Λακωνία, στον νομό Καρδίτσας (από το

Μουζάκι προς την ορεινή Αργιθέα), στην περιοχή του Ιάσμου και των Κιμμερίων στη Θράκη, οι μικρές μετακινήσεις στα νησιά, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης και της Εύβοιας κ.ά.

Οι μετακινήσεις των κοπαδιών, ως προς την απόσταση που διανύεται από το ορεινό στο πεδινό βοσκοτόπι, μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες:

Α. Μικρές μετακινήσεις έως και 50 χλμ. Πραγματοποιούνται σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Χαρακτηριστικές, αλλά σε καμία περίπτωση οι μόνες, είναι οι μετακινήσεις στις γεινιάζουσες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (κυρίως μεταξύ Ξάνθης και Ροδόπης), στην Πέλλα, την Ημαθία και την Πιερία, στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Στερεάς Ελλάδας (π.χ. ορισμένες μετακινήσεις από την Αιτωλοακαρνανία προς την Ευρυτανία και τη Φωκίδα, καθώς και εντός της Εύβοιας, της Φθιώτιδας και της Βοιωτίας), καθώς και στην Πελοπόννησο, κυρίως στην περιοχή της Αρκαδίας, με κοπάδια που μετακινούνται προς τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, και κοπάδια που μετακινούνται εντός της Αχαΐας.

Β. Μεσαίας εμβέλειας μετακινήσεις (51-100 χλμ.) που εντοπίζονται μεταξύ Θεσπρωτίας και Ιωαννίνων, από την Αιτωλοακαρνανία προς την Ευρυτανία, την Άρτα και τα Ιωάννινα, από τις πεδινές/παραθαλάσσιες περιοχές της Κρήτης προς τις ορεινότερες, κυρίως προς τον Ψηλορείτη και το Λασίθι. Αυτής της κλίμακας είναι και οι μετακινήσεις κοπαδιών προς τους θερινούς βοσκοτόπους του Φενεού Κορινθίας από την περιοχή της Τροιζηνίας και την Ηλεία, καθώς και πολλές από τις μετακινήσεις εντός της Θεσσαλίας.

Γ. Μεγάλες μετακινήσεις (101-200 χλμ.). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των κοπαδιών που μετακινούνται μεταξύ των ορεινών περιοχών της Δυτικής ή Κεντρικής Μακεδονίας και των πεδινών της Θεσσαλίας ή της Κεντρικής Μακεδονίας, διανύοντας αποστάσεις της τάξης των 150-200 χιλιομέτρων, κατά μέσον όρο. Συγκεκριμένα, κατά τους θερινούς, μήνες τα κοπάδια εντοπίζονται στην οροσειρά της Πίνδου, καθώς και στα ορεινά της Καστοριάς και της Φλώρινας, κατά μήκος των βουνών Νερέσκα-Βίτσι-Μουρίκι-Σινιάτσικο, στο Βέρμιο, στο όρος Βόρας (Καΐμακτσαλάν), στο Πάικο κ.ά. Κατά τους χειμερινούς μήνες, μετακινούνται κατά κύριο λόγο στη Θεσσαλία, στις πεδιάδες της Λάρισας και των Τρικάλων, και λιγότερο στην Κεντρική Μακεδονία, σε περιοχές της Θεσσαλονίκης. Άλλες μετακινήσεις τέτοιας κλίμακας είναι αυτές από την Αιτωλοακαρνανία και την Πρέβεζα προς τα ορεινά των Ιωαννίνων, οι μετακινήσεις κοπαδιών από την Αττική προς τους θερινούς βοσκοτόπους του Φενεού Κορινθίας, οι μετακινήσεις από τη Φθιώτιδα και τα Φάρσαλα στην περιοχή του Ασπροποτάμου Τρικάλων, καθώς και ορισμένες μετακινήσεις προς τα Ανώγεια Κρήτης.

Δ. Πολύ μεγάλες μετακινήσεις, άνω των 200 χλμ., πραγματοποιούνται κυρίως από την Αττική προς τη Φωκίδα, από τη Βοιωτία προς την ορεινή Αργιθέα Καρδίτσας, από τις πεδινές περιοχές της Θεσσαλίας και της Θεσπρωτίας προς τα ορεινά της Δυτικής

Μακεδονίας (Καστοριά, Κοζάνη) και των Ιωαννίνων, καθώς και από τη Σιθωνία Χαλκιδικής προς τη Δυτική Μακεδονία (βλ. Παράρτημα 4).

Η ζωή των μετακινούμενων κτηνοτρόφων είναι συνυφασμένη με τις ανάγκες των κοπαδιών. Η παραγωγική περίοδος θεωρείται πως ξεκινά με τις γέννες. Τα πρόβατα ξεκινούν να γεννούν συνήθως στα τέλη Οκτωβρίου. Στη νότια Ελλάδα, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στη βόρεια και κεντρική Ελλάδα, όταν γεννούν τα ζώα το κοπάδι συχνά βρίσκεται στα ορεινά βοσκοτόπια. Αν τα ζώα γεννήσουν τέλη Οκτώβρη, το άρμεγμα ξεκινά περίπου τα Χριστούγεννα, εκτός αν ο παραγωγός επιλέξει τα ζώα να γεννήσουν νωρίτερα. Το άρμεγμα, εργασία πολύ απαιτητική, συνεχίζεται κατά την παραμονή του κοπαδιού στο χειμαδιό (πρωί και απόγευμα). Στο άρμεγμα συμμετέχουν δύο τουλάχιστον μέλη της οικογένειας, ή εργάτες. Προς τα τέλη του Φλεβάρη, οπότε γεννούν και τα «όψιμα», δηλαδή οι νεαρές αρνάδες που γεννούν πρώτη φορά, παρατηρείται μια ακόμα περίοδος εντατικής εργασίας.

Από τον Μάρτιο/Απρίλιο, που ο καιρός βελτιώνεται, τα ζώα ξεκινούν υπό την επίβλεψη του βοσκού να βόσκουν σε βοσκοτόπους όσο το επιτρέπουν η διάρκεια και οι θερμοκρασίες της ημέρας. Το κούρεμα των προβάτων, που γίνεται πριν από την ανοιξιάτικη αναχώρηση για τα ορεινά, αποτελεί ευκαιρία συνεύρεσης και γλεντιού. Στο παρελθόν το κούρεμα πραγματοποιούνταν ακόμη και στον δρόμο και το μαλλί διοχετευόταν στους τοπικούς εμπόρους.

Τα ζώα παραμένουν τελείως ελεύθερα στο βουνό όταν δεν απειλούνται από άγρια ζώα. Η περίοδος από τον Αύγουστο μέχρι τις αρχές του Οκτώβρη είναι η πιο ξεκούραστη για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους, καθώς δεν αρμέγουν ούτε ταΐζουν τα ζώα (εκτός από περιπτώσεις όπου, λόγω της έντονης βοσκοφόρτωσης, η διαθεσιμότητα της φυσικής βλάστησης έχει αρχίσει να μειώνεται), μέχρι να πάρουν τον δρόμο για το χειμαδιό.

Ο μετακινούμενος κτηνοτρόφος έχει παραδοσιακά αναπτύξει ένα πρακτικό σύστημα διαχείρισης των βοσκοτόπων και της γης γενικότερα, βασιζόμενος στην εμπειρική παρατήρηση της βλάστησης και των καιρικών συνθηκών. Με την πάροδο του χρόνου και μέσω της διαρκούς αλληλεπίδρασης με τη φύση, οι κτηνοτρόφοι έχουν αποκτήσει την ικανότητα να εκτιμούν τη βοσκοϊκανότητα των περιοχών που χρησιμοποιούν, σε συνάρτηση με τις καιρικές συνθήκες. Κάθε κτηνοτρόφος βόσκει τα ζώα του σε συγκεκριμένο τόπο κάθε έτος, βάσει αυτών των κριτηρίων, με σκοπό να διαχειριστεί αειφορικά τη βλάστηση (περιτροπική βόσκηση), να επιτρέψει την αναγέννηση των βοσκοτόπων και την προστασία του κοπαδιού από τις καιρικές συνθήκες.

Επίσης, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι αποτελούν φορείς γνώσεων για την επιβίωση σε δυσμενείς καιρικές συνθήκες και την αειφορική αξιοποίηση του συνόλου των προϊόντων και υποπροϊόντων της κτηνοτροφικής τους δραστηριότητας. Επίσης, έχουν αναπτύξει σημαντικές πρακτικές κτηνιατρικές γνώσεις, αναγνωρίζοντας τα

συμπτώματα ασθενειών και εφαρμόζοντας πρακτικές θεραπείες. Επιπλέον, η επιλογή βοσκοτόπων συνδέεται με τη σύνθεση της βλάστησης, γεγονός που οδήγησε στην ανάπτυξη ιδιαίτερων γνώσεων σχετικά με τις ιδιότητες των βοτάνων και των άγριων μορφών βλάστησης.

Η εργασία σε μια μετακινούμενη εκμετάλλευση παρουσιάζει πολλαπλές προκλήσεις: χειρωνακτική εργασία για άρμεγμα, επίβλεψη του κοπαδιού στο βουνό για τον κίνδυνο επίθεσης από άγρια ζώα, αντιμετώπιση ακραίων καιρικών φαινομένων, θεραπεία ασθενειών, περιποίηση των μικρών ζώων, επιδιόρθωση μηχανημάτων κλπ. σε συνδυασμό με διαχειριστική εργασία για την αποτελεσματική διαχείριση του κεφαλαίου, τη λήψη αποφάσεων για την παραγωγή και πώληση προϊόντων, τη λειτουργία της εκμετάλλευσης κλπ. Έτσι, ο μετακινούμενος κτηνοτρόφος σήμερα καλείται να συνδυάσει τον ιδιαίτερο πλούτο γνώσεων που κληρονομεί από τους προκατόχους του (εμπειρική μετάδοση και μη τυπική εκπαίδευση) με ένα ευρύτατο φάσμα δεξιοτήτων που κυμαίνονται από τη ζωοτεχνική επιστήμη μέχρι τα οικονομικά.

Η οικογένεια εργάζεται στην εκμετάλλευση είτε αποκλειστικά, είτε περιστασιακά, όπως παραδοσιακά συνέβαινε στις μετακινούμενες εκμεταλλεύσεις (γραπτές μαρτυρίες από Λουκόπουλο [1930], Συράκη [1924], Campbell, J.K. [1964] και Kayser [1989]). Ο σύζυγος είναι ο αρχηγός και διαχειριστής, συνεπικουρούμενος, κατά περίπτωση, από τη σύζυγο, τους παππούδες και τα ενήλικα παιδιά. Μια μορφή καταμερισμού της εργασίας είναι και η πολυαπασχόληση των μελών στην ανάπτυξη παράλληλων δραστηριοτήτων, όπου είναι διαθέσιμες τέτοιες δραστηριότητες: καλλιέργειες (π.χ. ελαιοκομία και εσπεριδοειδή στην Κρήτη και στη Νότια Πελοπόννησο), τουριστικές/αγροτουριστικές δραστηριότητες και εστίαση (νησιά, ορεινός όγκος Αρκαδίας και Γρεβενών κ.α.), οικοτεχνία-μεταποίηση.

Μέχρι τη δεκαετία του 1990 δεν ήταν καθόλου συνηθισμένη η απασχόληση ξένων εργαζομένων. Τα μέλη της οικογένειας ήταν η «δεξαμενή» για την κάλυψη των απαιτήσεων σε εργασία. Μετά το 1990 η κατάσταση αυτή άλλαξε, με τη μαζική είσοδο μεταναστών, αρχικά από την Αλβανία και στη συνέχεια από άλλες χώρες. Σταδιακά, οι ξένοι εργαζόμενοι υποκατέστησαν τα μέλη της οικογένειας. Υπό την επίδραση της κρίσης, η μισθωτή απασχόληση αλλοδαπών μειώνεται, όπως απέδειξαν τα προκαταρκτικά αποτελέσματα έρευνας σε όλη την Ελλάδα (Ragkos κ.ά., 2014). Σε αυτό το πλαίσιο, είναι αξιοσημείωτο ότι οι γυναίκες επιστρέφουν στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, διεκδικώντας πιο δυναμικό ρόλο.

4. Χώρος/εγκαταστάσεις και εξοπλισμός που συνδέονται με την επιτέλεση/ άσκηση του στοιχείου ΑΠΚ

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 –αρχές της δεκαετίας 1970 οι σταβλικές εγκαταστάσεις ήταν ιδιαίτερα πρόχειρες. Τα συνήθη υλικά κατασκευής ήταν κλαδιά δέντρων-θάμνων για τη στρούγκα. Έτσι, στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα μαντριά ήταν

φτιαγμένα με *πόστες*, δηλαδή μεγάλα πλαίσια από στελέχη σίκαλης ή βούρλων (*σκίρποι*) τα οποία στερεώνονταν μεταξύ τους με βέργες από παλιούρια (είδος θάμνου). Από τα ίδια υλικά κατασκευάζονταν και η καλύβα του κτηνοτρόφου καθώς και οι αποθηκευτικοί χώροι. Οι πόστες τοποθετούνταν η μία στην άλλη με μια κλίση σε σχέση με το έδαφος (για τα μαντριά). Για τις καλύβες ακολουθούνταν άλλη πρακτική, διότι συνήθως είχαν κυκλικό σχήμα. Άλλοτε, ειδικά για τη στρούγκα, οι γυναίκες ύφαιναν ειδικό ύφασμα από γίδινο μαλλί, το οποίο αργότερα αντικαταστάθηκε από τη λινάτσα, την οποία αγόραζαν, ενώ σήμερα χρησιμοποιούν πλαστικοποιημένο ύφασμα τύπου λινάτσας. Στα νησιά, το κύριο υλικό ήταν –και στις περισσότερες περιπτώσεις συνεχίζει να είναι– η πέτρα (ξερολιθιές), π.χ. τα *μιπάτα* στην Κρήτη, τόσο για τη στρούγκα και τον χώρο διαμονής των κτηνοτρόφων, όσο και τους αποθηκευτικούς χώρους. Εντούτοις, πρέπει να σημειωθεί πως οι αντίστοιχες σταβλικές εγκαταστάσεις για την προστασία των ζώων κατά τη θερινή περίοδο ήταν πολύ πιο πρόχειρες ή και ανύπαρκτες σε ολόκληρη τη χώρα.

Κατά τη διάρκεια της «στράτας» σε κάθε κονάκι στηνόταν, εκτός από τη στρούγκα, και η *τέντα* για την προστασία της οικογένειας τόσο στη διάρκεια της νύχτας όσο και την ημέρα, από τυχόν ακραία καιρικά φαινόμενα, τα οποία είναι συχνότερα την περίοδο της άνοιξης, αλλά και το φθινόπωρο. Αργότερα, για την κατασκευή των στάβλων ξεκίνησαν να χρησιμοποιούνται λαμαρίνες, όπως και τσιμεντόλιθοι ή τούβλα, πρακτική που ακολουθείται μέχρι και σήμερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο κατηγορίες εγκαταστάσεων. Η πρώτη περιλαμβάνει τις σπηλιές, στις οποίες πραγματοποιείται η τυροκόμηση ή φυλάσσονται τα τυριά, σε περιοχές όπως η ορεινή Αργιθέα Καρδίτσας (Πετροχώρι) και τα *μιπάτα* του Ψηλορείτη στην Κρήτη, καθώς στις σπηλιές το μικροκλίμα είναι ιδανικό για τυροκόμηση/ωρίμανση τυριών κτλ. Η δεύτερη αφορά τις περιφράξεις και τις εφήμερες κατασκευές στις θερινές διαβιώσεις (μάντρες και υπόστεγα), που είναι πρόχειρες, ελάχιστου κόστους και εύκολες στη συναρμολόγηση και αποσυναρμολόγηση.

Κουδούνια και Κυπριά: Τα κουδούνια και τα κυπριά χρησιμοποιούνται και σήμερα με τον ίδιο τρόπο όπως και παλιότερα. Τα τοποθετούν οι κτηνοτρόφοι στα *γκεσέμια* (αρσενικά ζώα που ηγούνται του κοπαδιού, συχνά ευνουχισμένα) πριν ξεκινήσουν για τη θερινή διαμονή. Κάθε κτηνοτρόφος, ανάλογα με τις προτιμήσεις του, τοποθετούσε δύο ή τρεις *ντουζίνες* κουδουνιών (για τα πρόβατα) ή κυπριών (για τα γίδια). Κάθε ντουζίνα περιελάμβανε 3 ή 5 ή 7 κουδούνια/κυπριά με δικό τους ιδιαίτερο ήχο. Το καλοκαίρι τα περισσότερα κουδούνια απομακρύνονταν επειδή επιβάρυναν τα ζώα. Σήμερα η κατασκευή χειροποίητων κουδουνιών είναι μια μορφή τέχνης που ασκείται σε εργαστήρια στην Άμφισσα, την Παραβόλα Αργινίου, την Παραμυθιά κ.α. Τα κουδούνια είναι μέχρι και σήμερα ενδεικτικά ενός υγιούς και περιποιημένου κοπαδιού, ενώ και η τεχνοτροπία τους ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους κτηνοτρόφους. Η απόκτηση

ενός καλού κουδουνιού είναι σημαντική, χειροποίητες κουδούνες δίνονται ακόμη και ως έπαθλα σε διαγωνισμούς.

Τα σκεύη που χρησιμοποιούνται για το άρμεγμα και την τυροκόμηση αγοράζονται πλέον από το εμπόριο (πλαστικά) ή κατασκευάζονται από τοπικούς τεχνίτες και είναι συχνά τσίγκινα. Από τα ξύλινα, κατά κύριο λόγο, σκεύη που χρησιμοποιούνταν παλιότερα στο άρμεγμα, χρησιμοποιείται σπανιότερα το καρδάρι, σκεύος όπου συλλέγεται το γάλα κατά το άρμεγμα, εκτός από τις περιπτώσεις που το άρμεγμα γίνεται μηχανικά. Τα τυροκομικά σκεύη χρησιμοποιούνται ακόμα από τους κτηνοτρόφους που τυροκομούν εντός της εκμετάλλευσης.

Για την τυροκόμηση χρησιμοποιούνται σκεύη όπως:

- *Τσαντήλες*: υφάσματα στα οποία τοποθετείται το τυρί για να στραγγιστεί.
- *Στεφάνια*: καλούπια στα οποία τοποθετείται το τυρί, για να πάρει το σχήμα του.
- *Στεζιάχι*: ξύλινο τελάρο με το οποίο στράγγιζαν το τυρόγαλο.

Από τα είδη ένδυσης που παλιότερα παράγονταν από την κτηνοτροφική οικογένεια σήμερα δεν έχουν απομείνει παρά ελάχιστα. Από αυτά, ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει στο *μαλλιώτο*, πανωφόρι κατασκευασμένο από μαλλί προβάτων (προσφέρει προστασία από τις καιρικές συνθήκες), και στην *κάπα*, αδιάβροχο πανωφόρι, κατασκευασμένο από τρίχα κασίκας. Είναι ιδανικά για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και τα προτιμούν πολλοί κτηνοτρόφοι.

Γκλίτσα: ξύλινη ράβδος που χρησιμοποιούν οι βοσκοί για τη στήριξή τους ή για τη συγκέντρωση του κοπαδιού, σε πολλές περιπτώσεις με ξυλόγλυπτα διακοσμητικά μοτίβα.

5. Προϊόντα ή εν γένει υλικά αντικείμενα που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της επιτέλεσης/άσκησης του στοιχείου ΑΠΚ

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα ασκείται με σκοπό την παραγωγή πολλαπλών προϊόντων, σε αντίθεση προς ορισμένες άλλες ευρωπαϊκές μεσογειακές χώρες, στις οποίες σκοπός είναι κυρίως η παραγωγή κρέατος.

Το κύριο προϊόν σε ολόκληρη την επικράτεια είναι το γάλα, το οποίο διατίθεται από τους κτηνοτρόφους χωρίς επεξεργασία και διακινείται κατά κύριο λόγο μέσα από οργανωμένα κανάλια εμπορίας. Σε κάποιες περιπτώσεις, το επεξεργάζονται οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι, ή σπανιότερα, το πωλούν φρέσκο απευθείας σε καταναλωτές. Στην πρώτη περίπτωση, οι κτηνοτρόφοι πωλούν το γάλα σε μικρά τοπικά τυροκομεία ή και σε μεγάλες βιομηχανίες, όπου και αξιοποιείται στην παραγωγή κυρίως φέτας, ή άλλων τυριών, ανάλογα με τις τοπικές παραδόσεις. Φορτηγά των γαλακτοβιομηχανιών επισκέπτονται τις εκμεταλλεύσεις καθημερινά, ή κάθε δύο ημέρες, προκειμένου να

συλλέξουν το γάλα από τους ειδικούς ψύκτες (παγολεκάνες) και να το μεταφέρουν στις εγκαταστάσεις του τυροκομείου. Στα θερινά βοσκοτόπια οι επισκέψεις είναι συνήθως λίγο σπανιότερες (ανά δύο ή ακόμα και τρεις ημέρες). Εάν ο κτηνοτρόφος βρίσκεται σε δύσβατη περιοχή ή δεν κατοικεί σε οικισμό, προκειμένου να διευκολύνει τον τυροκόμο μεταφέρει το γάλα σε προκαθορισμένο σημείο, από όπου το παραλαμβάνει το φορτηγό. Άλογα χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά του γάλακτος από εξαιρετικά δύσβατα σημεία μέχρι το σημείο συγκέντρωσης (π.χ. στην Ξάνθη ή στην Κρήτη).

Τα παραγόμενα τυριά διαφοροποιούνται ανάλογα με την περιοχή και τις διατροφικές συνήθειες: διαφορετικές παραλλαγές φέτας σε όλη την Ελλάδα, γραβιέρα στην Κρήτη, τσαλαφούτι στην Αργιθέα Καρδίτσας και τα Άγραφα, μπάτζος στα Γρεβενά, γιδοτύρι στη Λακωνία και τη Μεσσηνία και πολλά άλλα είδη. Τα τυροκομικά προϊόντα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας θεωρούνταν πάντα υψηλής ποιότητας. Η ποιότητά τους αποδίδεται στην παραδοσιακή τυροκομική τεχνογνωσία και την ιδιαίτερη γνώση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σχετικά με τη βλάστηση καθώς και στα χαρακτηριστικά της χλωρίδας των βοσκοτόπων.

Η τυροκόμηση στην εκμετάλλευση είναι αρκετά συχνή, ειδικά κατά τους θερινούς μήνες, για διάφορους λόγους: είτε επειδή το θερινό γάλα θεωρείται πιο παχύ, άρα καταλληλότερο για παραγωγή τυριού, είτε επειδή δεν υπάρχει τυροκομείο που να ενδιαφέρεται να αναλάβει τα μεταφορικά έξοδα από απομακρυσμένα σημεία (π.χ. Τροβάτο Ευρυτανίας), είτε επειδή η θερινή διαμονή δεν διαθέτει ρεύμα, ώστε να συντηρηθεί το γάλα στην παγολεκάνη. Η διαδικασία της τυροκόμησης, όπως και η αποθήκευση των τυροκομικών προϊόντων στα θερινά βοσκοτόπια, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς συχνά χρησιμοποιούνται παραδοσιακές τεχνικές και μέθοδοι. Τα προϊόντα αυτά συχνά διαθέτουν εξαιρετικά ποιοτικά και οργανοληπτικά χαρακτηριστικά. Το τυρί καταναλώνεται εντός του νοικοκυριού, δίνεται ως αμοιβή για ενοικίαση γης ή μηχανημάτων, χαρίζεται. Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις συστηματικής πώλησης σε καταναλωτές. Όταν ο κτηνοτρόφος διαπιστώνει ζήτηση και επιδιώκει να καρπωθεί ο ίδιος την προστιθέμενη αξία του γάλακτός του, παραγωγή τυριού γίνεται και κατά τους χειμερινούς μήνες. Πρόσφατα, η νομοθεσία έγινε απλούστερη και ελαστικότερη σχετικά με την παραγωγή τυριού σε μικρά οικιακά τυροκομεία εντός κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων (Νόμος 4056/2012).

Το κρέας είναι το δεύτερο σημαντικότερο προϊόν της μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Πρόκειται κυρίως για κρέας αμνών γάλακτος και λιγότερο για κρέας ενήλικων ζώων που αποσύρονται από την παραγωγή, όταν δεν είναι πλέον οικονομικά ορθολογική η διατήρησή τους, ενώ πάντοτε διατηρούνται νεαρά ζώα για τη διατροφή της οικογένειας ή για κοινωνικές εκδηλώσεις (γιορτές, γάμους, πανηγύρια κλπ.). Ειδική περίπτωση αποτελούν οι Πομάκοι στη Θράκη, οι οποίοι σφάζουν τα νεαρά ζώα τον Ιούνιο σε ειδικά σφαγεία με τρόπο τελετουργικό, όπως ορίζει η μουσουλμανική θρησκεία.

Το μαλλί παλιότερα αξιοποιούνταν από το νοικοκυριό, όπως και το σύνολο των υποπροϊόντων του ζώου (π.χ. λίπος). Σε πολύ λίγες πλέον περιπτώσεις μικρό μέρος του μαλλιού μεταποιείται για το πλέξιμο ρούχων, τα οποία θεωρούνται ιδανικά από τους κτηνοτρόφους, διότι προστατεύουν από το κρύο και την υγρασία του βουνού. Σήμερα το μαλλί δεν έχει ζήτηση, καθώς δεν λειτουργούν πλέον οι βιοτεχνίες επεξεργασίας μαλλιού. Παρ' όλα αυτά, γίνονται προσπάθειες από συλλόγους κτηνοτρόφων να ανασυγκροτηθεί η συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα.

6. Ιστορικά στοιχεία για το στοιχείο ΑΠΚ

Η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην περιοχή των Βαλκανίων και της Μεσογείου -και βέβαια και αλλού- έχει πολύ βαθιές ιστορικές ρίζες. Γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο (5ος αιώνας), εξαιτίας της σταδιακής ψύχρανσης του κλίματος που ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι λόγοι της άνθησής της κατά την περίοδο αυτή είναι ποικίλοι: γεωγραφικοί, πολιτικοί, οικονομικοί, κοινωνικοί. Το ανάγλυφο της ευρύτερης περιοχής, με τα βουνά που βρίσκονται σε απόσταση όχι απαγορευτικά μακρινή από τις πεδιάδες και τα παράλια, ευνόησε την ανάπτυξη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας. Επίσης, οι ασθένειες και ιδιαίτερα η ελονοσία, που ήταν χαρακτηριστικό των πεδινών περιοχών, αποτέλεσε ένα σημαντικό παράγοντα αναζήτησης ορεινής διαβίωσης των κατοίκων, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα στη διάρκεια του χρόνου. Το ευρύτατο γεωγραφικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας διευκόλυνε τις διαδρομές των μετακινούμενων, που σε ορισμένες περιπτώσεις ήταν μακρινές, καθώς δεν παρεμποδίζονταν από εθνικά σύνορα. Επίσης, η συνεχής μετακίνηση έδινε μια αίσθηση ελευθερίας και ανεξαρτησίας στους καταπιεζόμενους πληθυσμούς της Βαλκανικής. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός ότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι είχαν σε κάθε περίπτωση εξασφαλισμένη την καθημερινή διατροφή, το κοινωνικό τους γόητρο ήταν ενισχυμένο.

Δεν είναι ξεκάθαρο αν οι μετακινήσεις αυτές συνεχίζονταν αδιάλειπτα έως τον 18ο και 19ο αιώνα, περίοδο που η κτηνοτροφία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη και συνέβαλε καθοριστικά στην ακμή των ορεινών κοινωνιών του ελλαδικού χώρου. Ωστόσο, σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες παρατηρήθηκε περιορισμός των εποχικών μετακινήσεων στα ορεινά και παρατεταμένη παραμονή στα χειμαδιά.

Η εξέλιξη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας δεν έχει μια γραμμική ιστορική συνέχεια, καθώς γνώρισε περιόδους μεγάλης άνθησης αλλά και περιόδους ύφεσης, ανάλογα με τις πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Οι παράγοντες που έθεσαν εμπόδια στη μετακινούμενη κτηνοτροφία είναι σε ένα πρώτο στάδιο (19ος και αρχές 20ού αιώνα) πολιτικής και στη συνέχεια (20ός αιώνας) οικονομικής και κοινωνικής φύσης.

Οι πολιτικοί λόγοι της πρώτης περιόδου είναι αρχικά η προσάρτηση στο ελληνικό κράτος της Θεσσαλίας (1881) και στη συνέχεια της Μακεδονίας (1912). Στην πρώτη περίπτωση μειώθηκε ο αριθμός των μετακινούμενων κτηνοτρόφων από τα χειμαδιά προς τους ορεινούς οικισμούς της Μακεδονίας. Αυτό συνέβη διότι επιβλήθηκαν δασμοί στα σύνορα και οι έλεγχοι εκεί ήταν πιο εντατικοί, καθώς οι ορεινοί οικισμοί του μακεδονικού χώρου εξακολουθούσαν να ανήκουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ τα χειμαδιά του θεσσαλικού κάμπου πέρασαν στο ελληνικό κράτος. Οι περιορισμοί εντάθηκαν περαιτέρω το 1912, διότι οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι ήταν υποχρεωμένοι να διασχίζουν περισσότερα εθνικά σύνορα. Έτσι, εκ των πραγμάτων προσάρμοσαν τις διαδρομές τους στους νέους γεωγραφικούς περιορισμούς. Το μεγαλύτερο πλήγμα για τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ήταν η αγροτική μεταρρύθμιση της δεκαετίας του 1920, που στέρησε από τους μετακινούμενους τους χειμερινούς βοσκοτόπους.

Όπως προαναφέρθηκε, η μετακινούμενη κτηνοτροφία γνώρισε ιδιαίτερη ακμή κατά την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι κτηνοτρόφοι ήταν οργανωμένοι σε *τσελιγκάτα*. Οι κίνδυνοι της μετακίνησης (άγρια ζώα, κλέφτες κλπ.) ώθησε τους ιδιοκτήτες των μικρών κοπαδιών να συνενωθούν μεταξύ τους, να «σμίξουν» σε έναν ιδιότυπο άτυπο συνεταιρισμό ως *σμίχτες*. Αρχηγός του τσελιγκάτου ήταν ο κάτοχος του μεγαλύτερου κοπαδιού, ο οποίος ταυτόχρονα ήταν άτομο με γνωριμίες στον κρατικό μηχανισμό, τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις πεδινές εκτάσεις και τους πολιτικά ισχυρούς τοπικούς παράγοντες. Το τσελιγκάτο λειτουργούσε με βάση τις άτεγκτες ιεραρχικές σχέσεις στο εσωτερικό του, αλλά και στο εσωτερικό των οικογενειών που το αποτελούσαν. Αυτές εκφράζονταν κυρίως με τη δεσποτική παρουσία του τσέλιγκα. Σε αντάλλαγμα, ο τσέλιγκας παρείχε στους σμίχτες οικονομική ασφάλεια, καθώς και ισχυρή πολιτική προστασία. Η οργάνωση του τσελιγκάτου των Σαρακατσάνων έχει μελετηθεί από τον Βρετανό κοινωνικό ανθρωπολόγο J. Campbell, το έργο του οποίου (Campbell, 1964) είναι πλέον κλασικό, μεταξύ άλλων, και για τη μελέτη του φαινομένου της πατρωνίας στις μεσογειακές κοινωνίες.

Κατά την περίοδο αυτή το τσελιγκάτο συνεργαζόταν στενά και λειτουργούσε συμπληρωματικά με το τσιφλίκι: από τη μια μεριά το τσελιγκάτο χρειαζόταν πεδινές εκτάσεις για χειμαδιά, από την άλλη πλευρά το τσιφλίκι άφηνε ούτως ή άλλως σε αγρανάπαυση κάθε χρόνο κάποιες από τις εκτάσεις του (τις *ντάμκες*), ως πρακτική βελτίωσης της γονιμότητας των εδαφών. Οι εκτάσεις αυτές ενοικιάζονταν από τα τσελιγκάτα. Ο τσιφλικάς είχε κάθε συμφέρον να παραχωρήσει αυτές τις εκτάσεις προς ενοικίαση, καθώς στο τέλος της περιόδου είχε αφενός το χρηματικό κέρδος της ενοικίασης και αφετέρου τη φυσική λίπανση των εκτάσεων.

Αυτή η συμπληρωματικότητα διαρρηγνύεται κατά τη δεκαετία του 1920 με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, καθώς η Συνθήκη της Λοζάνης (1923) μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας προέβλεπε την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών

μεταξύ των δύο χωρών. Η άφιξη χιλιάδων προσφύγων και η εγκατάστασή τους κατά κύριο λόγο στις αγροτικές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας υποχρέωσε την τότε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώσει τα τσιφλίκια και να διαμοιράσει τις εκτάσεις στους πρόσφυγες αλλά και στους γηγενείς ακτήμονες. Αυτή η αγροτική μεταρρύθμιση στέρησε από τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ζωτικής σημασίας εκτάσεις, γεγονός που προξένησε μεγάλα προβλήματα και συγκρούσεις με τους γεωργούς των πεδινών περιοχών.

Ορισμένοι τσελιγκάδες, προκειμένου να έχουν σχετική ανεξαρτησία, είχαν αγοράσει πεδινές εκτάσεις από τους Τούρκους τσιφλικάδες, που πούλαγαν τις ιδιοκτησίες τους λόγω της προσάρτησης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος. Αυτές τις χρησιμοποιούσαν ως χειμαδιά και, επειδή δεν καλλιεργούνταν, δεν περιλήφθηκαν στις εκτάσεις που απαλλοτριώθηκαν από την αγροτική μεταρρύθμιση, κατά τη δεκαετία του 1920. Έτσι, οι συγκεκριμένοι ιδιοκτήτες ήταν κάτοχοι σημαντικών εκτάσεων μεταπολεμικά, τις οποίες άρχισαν να καλλιεργούν αξιοποιώντας και την εκμηχάνιση της γεωργίας, γεγονός που επέτρεψε την ιδιαίτερη οικονομική και κοινωνική τους άνοδο, αλλά συνεπέφερε τον περιορισμό της κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Κατά τη διάρκεια της αγροτικής μεταρρύθμισης, ορισμένοι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, διαβλέποντας τον κίνδυνο της έλλειψης χειμερινών βοσκοτόπων, εγκαταστάθηκαν και έγιναν δικαιούχοι γεωργικού κλήρου, γεγονός που αποτέλεσε την αρχή της σταδιακής διάλυσης του τσελιγκάτου. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Συράκης (1925), την περίοδο εκείνη 13.700 οικογένειες μετακινούνταν μαζί με τα κοπάδια τους, από τις οποίες 5.956 ήταν οικογένειες Σαρακατσάνων, 786 οικογένειες Αρβανιτόβλαχων, 3.409 οικογένειες Κουτσόβλαχων, καθώς και 3.549 οικογένειες χωρικών που δεν ενέπιπταν σε κάποια από τις προηγούμενες κατηγορίες.

Η πιο συστηματική όμως πολιτική για τη μόνιμη εγκατάσταση, η οποία ουσιαστικά σήμαινε και το τέλος του τσελιγκάτου, εφαρμόστηκε με τον Αναγκαστικό Νόμο 1223/1938 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως τ. Α΄, φ. 184/4.5.1938, σσ. 1123-1129). Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, που αφορούσε κυρίως τους Σαρακατσάνους, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι, οι οποίοι μέχρι τότε δεν ήταν εγγεγραμμένοι, ήταν υποχρεωμένοι να εγγραφούν στα δημοτολόγια των κοινοτήτων στις οποίες διαχείμαζαν, με συγκεκριμένους περιορισμούς ανά κοινότητα. Με τον νόμο αυτό το κράτος είχε διπλό στόχο: αφενός να τους καταγράψει και να τους επιβάλει τις υποχρεώσεις των Ελλήνων πολιτών (π.χ. φορολόγηση, στρατολόγηση κλπ.), αφετέρου να τους εξασφαλίσει πρόσβαση στους κοινοτικούς βοσκοτόπους. Ουσιαστικά λοιπόν η χρονική περίοδος από την αγροτική μεταρρύθμιση έως το τέλος των πολέμων ήταν περίοδος ριζικών αλλαγών που οδήγησαν σε ύφεση και σημαντικούς μετασχηματισμούς τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Κατά την περίοδο αυτή διαλύεται οριστικά το τσελιγκάτο και η κτηνοτροφία ασκείται σε μεμονωμένες

οικογενειακές κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις.

Με το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι μετακινήσεις στους ορεινούς βοσκοτόπους περιορίστηκαν σε σημαντικό βαθμό. Οι συνθήκες πείνας και εξαθλίωσης που επικράτησαν για αρκετά χρόνια ανάγκασαν σημαντικό ποσοστό μετακινούμενων κτηνοτρόφων να παραμείνουν στα πεδινά και να ασχοληθούν παράλληλα με τη γεωργία, δίνοντας συνεχή μάχη για επιβίωση. Κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, οικονομικοί και κοινωνικοί λόγοι οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη ύφεση τη μετακινούμενη κτηνοτροφία. Ο εκσυγχρονισμός και η εκμηχάνιση της γεωργίας τής στέρησε ακόμη περισσότερους βοσκοτόπους, καθώς τους μετέτρεψε σε καλλιεργούμενες εκτάσεις. Παράλληλα, η έλλειψη εκσυγχρονισμού της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, οι χαμηλές τιμές των κτηνοτροφικών προϊόντων, η καλύτερα αμειβόμενη εργασία σε άλλους τομείς της οικονομίας, αλλά και η κοινωνική απαξίωση του επαγγέλματος του κτηνοτρόφου, με την ταυτόχρονη αλλαγή του προτύπου διαβίωσης, οδήγησαν είτε τους ίδιους τους κτηνοτρόφους είτε τα παιδιά τους να εγκαταλείψουν τη ζωή του μετακινούμενου κτηνοτρόφου και να μεταναστεύσουν προς τα αστικά κέντρα της χώρας ή και το εξωτερικό. Η εξέλιξη αυτή οδήγησε σε συρρίκνωση τη μετακινούμενη κτηνοτροφία κατά τις επόμενες δεκαετίες, κυρίως όσον αφορά τον αριθμό των μετακινούμενων κοπαδιών και όχι το σύνολο των εκτρεφόμενων ζώων.

7. Η σημασία του στοιχείου σήμερα

α. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τα μέλη της κοινότητας/τους φορείς του;

Η ανθεκτικότητα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στον χρόνο, παρά τις αντίξοες και μερικές φορές εχθρικές συνθήκες στις οποίες κλήθηκε να προσαρμοστεί, είναι αξιοσημείωτη και οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στην προσαρμοστικότητά της. Ο οικογενειακός χαρακτήρας και η βαθιά σχέση της μετακίνησης με τις οικογενειακές και κοινοτικές παραδόσεις, το δέσιμο με τον τόπο και τη γη, η λειτουργικότητα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας στο πλαίσιο μιας σύγχρονης αγροκτηνοτροφικής οικονομίας αποτελούν ορισμένους μόνο από τους λόγους που συνέτειναν στη διατήρηση της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως τις μέρες μας.

Συχνά, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι δεν αμείβονται κατάλληλα για το γάλα τους, το οποίο υπερτερεί σε αρκετές περιπτώσεις του γάλακτος των μη μετακινούμενων εκτροφών ως προς ορισμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, ιδίως τα οργανοληπτικά. Από την άλλη, η εξατομίκευση των οικογενειακών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στέρησε το σύστημα παραγωγής από τις αρχές της αλληλοβοήθειας και της αμοιβαιότητας, οι οποίες αποτελούσαν τη βάση των κληροδοτημένων μορφών

συνεργασίας μεταξύ των μελών του σσελιγκάτου και κυρίως μεταξύ ευρύτερων οικογενειακών ομάδων που χαρακτήριζαν το προηγούμενο σύστημα οργάνωσης των μετακινούμενων κτηνοτρόφων. Παράλληλα, εξαλείφθηκε η λειτουργικότητα των εκτεταμένων κοινωνικών δικτύων (κουμπαριές, πελατειακές σχέσεις κλπ.) που καθόριζαν το παλιότερο σύστημα. Οι νέες μορφές συλλογικής οργάνωσης που σχηματίστηκαν μεταπολεμικά με τη μορφή των αγροτικών συνεταιρισμών δεν κατάφεραν πάντα να λειτουργήσουν με τρόπο που να ικανοποιεί τις ανάγκες των παραγωγών. Τα στοιχεία αυτά είναι ενδεικτικά του περιορισμένου κοινωνικού κεφαλαίου, που χαρακτηρίζει γενικότερα την απασχόληση και τη διαβίωση στην ελληνική ύπαιθρο κατά τις τελευταίες δεκαετίες.

Ωστόσο, σήμερα για πολλούς λόγους (τις εμφανείς πλέον οικονομικές επιπτώσεις της κρίσης, την περιορισμένη συμμετοχή τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν τον κλάδο τους, τη συνειδητοποίηση των συνεπειών της παγκοσμιοποίησης στην εμπορία των προϊόντων τους) οι παραγωγοί ωθούνται σε κοινή δράση. Έτσι, δημιουργούνται κατά τόπους μικρές ομάδες παραγωγών, σύλλογοι ή δίκτυα με στόχο την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων. Στο πλαίσιο αυτό δραστηριοποιούνται στην πιστοποίηση των προϊόντων τους (Προϊόντα Ονομασίας Προελεύσεως ή Προστατευόμενης Γεωγραφικής Ένδειξης) μέσω ομάδων (συνεταιρισμών, δικτύων κλπ.), καθώς έρευνες απέδειξαν ότι «δεν είναι η πιστοποίηση που δημιούργησε την προστιθέμενη αξία, αλλά η οργάνωση και η συλλογική διαχείριση της επωνυμίας και η ορθή προβολή των ωφελειών-κέρδους» (Vallerand, 2014, σελ. 39)

Τα σημαντικότερα προβλήματα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας σχετίζονται με τη χρήση των βοσκοτόπων, γεγονός που συνδέεται με την οργάνωση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων σε οικογενειακές μονάδες κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Το γεγονός αυτό συνεπέφερε τον ανταγωνισμό, παρ' όλο που ο αριθμός των ζώων είναι σημαντικά μικρότερος.

Ένα ακόμα σχετικό ζήτημα είναι η πρόσβαση στους βοσκοτόπους. Η ανάπτυξη του εθνικού και επαρχιακού οδικού δικτύου, η γεωργική ανάπτυξη στα πεδινά, με την εισαγωγή εντατικών καλλιεργειών (λαχανοκομία, βαμβακοκαλλιέργεια κλπ.) και η επέκταση των δασικών εκτάσεων, λόγω της μη χρήσης βοσκοτόπων από τα μετακινούμενα κοπάδια σε κάποιες περιοχές κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, είναι μερικοί μόνο από τους παράγοντες που είχαν ως αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η πρόσβαση σε κάποιους βοσκοτόπους (π.χ. ορεινή Φωκίδα, Θεσπρωτία), αλλά και να είναι αδύνατη η μετακίνηση των κοπαδιών με τα πόδια.

Επίσης, το ασαφές ιδιοκτησιακό καθεστώς των βοσκοτόπων, ιδιαίτερα των ορεινών, υπό την έλλειψη μάλιστα κτηματολογίου και δασολογίου, δεν επιτρέπουν τη σαφή οριοθέτηση ζωνών βόσκησης και εμποδίζουν τη θέσπιση ενός ολοκληρωμένου

συστήματος διαχείρισης ορεινών βοσκοτόπων. Επιπλέον, ο ανταγωνισμός από εναλλακτικές χρήσεις γης (εντατική γεωργία και κτηνοτροφία στις πεδινές περιοχές, π.χ. Ηλεία, Κεντρική Μακεδονία, τουρισμός σε νησιά και παραθαλάσσιες περιοχές, εγκατάσταση ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, κ.ά.) περιορίζει τις δυνατότητες λειτουργίας του συστήματος.

Για έναν σημαντικό αριθμό μετακινούμενων κτηνοτρόφων, ιδιαίτερα εκείνων που κατάγονται από ορεινά χωριά, η μετακίνηση των κοπαδιών τη θερινή περίοδο προς τους βοσκοτόπους των χωριών καταγωγής τους αποτελεί, εκτός όλων των άλλων, και συναισθηματική ανάγκη. Παρ' όλο που στις μέρες μας όλοι τους έχουν δημιουργήσει περιουσία στην περιοχή διαχείμασης και λένε πως έχουν «δύο πατρίδες», εντούτοις, συναισθηματικά είναι δεμένοι με το ορεινό χωριό καταγωγής τους. Καθώς το χειμώνα διαχειμάζουν σε διαφορετικές περιοχές, το καλοκαίρι τούς δίνεται η ευκαιρία να ανταμώσουν με τους συμπατριώτες τους, να γλεντήσουν στα πανηγύρια με τον δικό τους, ιδιαίτερο τρόπο, να απολαύσουν τη δική τους μουσική, τους δικούς τους χορούς, τα δικά τους τραγούδια (βλ. Παράρτημα 3). Δυσκολεύονται, όπως λένε οι ίδιοι, και μάλιστα οι νέοι κτηνοτρόφοι, να περάσουν όλο το καλοκαίρι στον κάμπο με τις υψηλές θερμοκρασίες και να στερηθούν, μαζί με το κοπάδι τους, τη δροσιά και τον καθαρό αέρα των χωριών τους. Χαρακτηριστικά λένε: «μόλις μπει ο Μάης δεν μας κρατάει τίποτα στον κάμπο, τα ζα (σ.σ.: τα ζώα) έχουν στραμμένο το κεφάλι τους προς τα βουνά». Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, εύκολα κανείς ότι δεν είναι μόνο η οικονομικότερη διαχείριση του κοπαδιού τους που τους υπαγορεύει τη μετακίνηση, αλλά και η εσωτερική τους ανάγκη να εκφράσουν και να βιώσουν συναισθήματα στις γιορτές, στους γάμους, στα βαφτίσια, στο μάζεμα στην πλατεία του χωριού, του δικού τους χωριού, αυτού των πατεράδων και των παππούδων τους, εκεί που «τα χνώτα τους είναι ίδια».

β. Ποια είναι η σημασία του στοιχείου για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία;

Παλιότερες πηγές σχετικά με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία μαρτυρούν διαρκή μείωση των μετακινούμενων κοπαδιών. Τα τελευταία 25-30 χρόνια ο πληθυσμός των μετακινούμενων αιγοπροβάτων στην Ελλάδα παραμένει σταθερός, αν και μειώνεται ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων, γεγονός που συνδέεται με τον σχηματισμό μεγαλύτερων και πιο βιώσιμων κοπαδιών. Εντούτοις, αυτή η μείωση έχει ερμηνευτεί ως φθορά του συστήματος, με αποτέλεσμα η μετακινούμενη κτηνοτροφία να θεωρείται νεκρή. Στο πλαίσιο μιας γενικευμένης πολιτικής στήριξης των εντατικών συστημάτων παραγωγής, που ενισχύθηκαν περαιτέρω από τις πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Κοινή Αγροτική Πολιτική), η μετακινούμενη κτηνοτροφία δεν ενισχύθηκε, αγνοήθηκε ή και χαρακτηρίστηκε ως «παρωχημένη» και «αναχρονιστική». Παρ' όλα αυτά, η μετακινούμενη κτηνοτροφία στην Ελλάδα κάθε άλλο παρά νεκρή είναι σήμερα. Αντίθετα, ενσωματώνει ένα σύνολο παραδοσιακών

στοιχείων κατάλληλα προσαρμοσμένων στη σημερινή πραγματικότητα, την ίδια στιγμή που υιοθετεί μια σειρά πρακτικών που μπορούν να χαρακτηριστούν καινοτόμες.

Εκτός από τον οικονομικό της ρόλο, η μετακινούμενη κτηνοτροφία διαθέτει και όψεις που την καθιστούν πολυλειτουργική. Ο χαρακτηρισμός της ως πολυλειτουργικής σημαίνει ότι, εκτός από τον ρόλο της ως παραγωγού διατροφικών προϊόντων, παρέχει «έμμεσες» υπηρεσίες χρήσιμες για την κοινωνία, που συμβάλλουν στη βιωσιμότητα του αγροτικού χώρου (π.χ. συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού) και στην ανάδειξη του ως σημαντικού περιβαλλοντικού και αισθητικού αγαθού (π.χ. διατήρηση ιστορικών μορφών τοπίου που διαμορφώθηκαν στο πέρασμα του χρόνου από την αλληλεπίδραση ανθρώπου και φύσης).

Έτσι, εκτός από εμπορεύσιμα αγαθά κυρίως διατροφικά (π.χ. γάλα, τυροκομικά προϊόντα, κρέας, αλλά και μαλλί κ.ά.), η μετακινούμενη κτηνοτροφία προσφέρει στο περιβάλλον και στο κοινωνικό σύνολο μια σειρά υπηρεσιών, χωρίς οι παραγωγοί να αμείβονται άμεσα γι' αυτές. Λαμβάνουν μόνο εισοδηματικές ενισχύσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση, για τις οποίες επισημαίνεται πως είναι αμοιβές για τις υπηρεσίες που οι παραγωγοί όχι μόνο παρείχαν για χρόνια δωρεάν, αλλά και συνεχίζουν να παρέχουν.

Για παράδειγμα, η μετακινούμενη κτηνοτροφία έχει σημαντική συνεισφορά στην ανάπτυξη των ορεινών και μειονεκτικών αγροτικών περιοχών. Παρέχει απασχόληση και εισόδημα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις είναι η μοναδική οικονομική δραστηριότητα και συμβάλλει ουσιαστικά στη συγκράτηση του πληθυσμού και στη διατήρηση της βιωσιμότητάς του. Υπάρχουν χαρακτηριστικά παραδείγματα ορεινών κοινοτήτων της Ελλάδας που τον χειμώνα σχεδόν ερημώνουν, για να ζωντανέψουν το καλοκαίρι, λόγω των κοπαδιών που μετακινούνται εκεί. Ενδεικτικά αναφέρονται η Αετομηλίτσα Ιωαννίνων, το Χαλίκι Ασπροποτάμου, τα Θεοδώριανα Άρτας, ο ορεινός όγκος Αργιθέας Καρδίτσας, ο Δήμος Αγράφων Ευρυτανίας (Τροβάτο, Άγραφα, Βραγγιανά, Επινιανά), η περιοχή Γκούρας-Φενεού στην Κορινθία.

Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι ακόμα και σε ορεινές κοινότητες στις οποίες τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί άλλοι τομείς της οικονομίας, όπως η παροχή τουριστικών υπηρεσιών (π.χ. στον ορεινό όγκο των Γρεβενών, σε περιοχές της ορεινής Αρκαδίας, αλλά και σε ορεινές περιοχές τουριστικών νησιών, όπως η Κρήτη, η Χίος, η Θάσος, η Νάξος κ.ά.) η μετακινούμενη κτηνοτροφία συνεχίζει να αποτελεί σημαντική πηγή εισοδήματος. Μάλιστα, αυτή η μορφή της ανάπτυξης «εκ των έσω» αξιοποιεί τα εγγενή πλεονεκτήματα και τα υφιστάμενα πολιτιστικά στοιχεία των περιοχών, τα οποία έχουν διαμορφωθεί ως αποτέλεσμα της επικράτησης του συστήματος μετακινούμενης κτηνοτροφίας για αιώνες. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται

και η συστηματική παραγωγή και πώληση γαλακτοκομικών προϊόντων από μετακινούμενες εκτροφές.

Επίσης, τα μετακινούμενα κοπάδια αξιοποιούν ορεινούς βοσκοτόπους, συμβάλλοντας στην προστασία της βιοποικιλότητας και στη φυσική ανανέωση της βλάστησης, στη διαχείριση του κλίματος, στην αποφυγή της ερημοποίησης στα νησιά και στην άμβλυνση των επιπτώσεων του φαινομένου του θερμοκηπίου. Ιδιαίτερη πτυχή της περιβαλλοντικής διάστασης της μετακινούμενης κτηνοτροφίας αποτελεί και η διατήρηση αυτόχθονων φυλών αιγοπροβάτων (καλαρρύτεκη φυλή στην Ήπειρο, φυλή Ανωγείων στην Κρήτη, η φυλή Καρύστου στην Εύβοια και η βλάχικη φυλή στη Δυτική Μακεδονία). Πρόκειται για φυλές με υψηλή ανθεκτικότητα, άριστα προσαρμοσμένες στις τοπικές μικροκλιματικές συνθήκες και στη βόσκηση σε ορεινές περιοχές. Επίσης, είναι συνδεδεμένες με την παραγωγή γάλακτος με άριστα ποιοτικά χαρακτηριστικά (υψηλή τυροκομική ικανότητα και ιδιαίτερα οργανοληπτικά στοιχεία) και με την παραγωγή τυροκομικών/γαλακτοκομικών προϊόντων που χαρακτηρίζουν τις τοπικές διατροφικές παραδόσεις διαφόρων περιοχών της Ελλάδας.

γ. Συμμετείχε και πώς η κοινότητα στην προετοιμασία της εγγραφής του στοιχείου στο Εθνικό Ευρετήριο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς;

Τόσο η ίδρυση του «Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων» όσο και η απόφαση για την εγγραφή της μετακινούμενης κτηνοτροφίας είναι συλλογικές αποφάσεις που είναι αποτέλεσμα συμμετοχικών διαδικασιών. Η ιδέα ξεκίνησε με την έναρξη της υλοποίησης του ερευνητικού προγράμματος «ΘΑΛΗΣ-ΑΤΕΙΘ Η δυναμική του συστήματος μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα. Επιδράσεις στη βιοποικιλότητα». Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε όλη την Ελλάδα, εκτεταμένες επαφές με τους εμπλεκόμενους στο σύστημα (συλλογικές αντιπροσωπεύσεις κτηνοτρόφων, κρατικές υπηρεσίες, τοπική αυτοδιοίκηση, μεταποιητές, επιστήμονες κτλ.) καθώς και πρωτογενής έρευνα με ερωτηματολόγιο σε δείγμα περίπου 20% του συνολικού πληθυσμού των μετακινούμενων αιγοπροβατοτρόφων, χωρίς να υπολογίζονται οι άτυπες συζητήσεις με κτηνοτρόφους σε ολόκληρη τη χώρα. Από το 2015 μέχρι σήμερα, πέραν αυτών των ενεργειών, πραγματοποιήθηκαν τρεις ενημερωτικές ημερίδες διάχυσης (Λάρισα, Απρίλιος 2015· Κρήτη, Οκτώβριος 2015· Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2016). Επίσης, έχουν πραγματοποιηθεί συναντήσεις ομάδων εστίασης (focus groups) με τη συμμετοχή ειδικών του κλάδου και εμπλεκόμενων φορέων, ώστε να τεθούν σε συζήτηση προβλήματα και ζητήματα που απασχολούν τους εμπλεκόμενους στο σύστημα (Σαμαρίνα, 2014· Νεμέα, 2015· Αγρίνιο σε συνεργασία με τοπικούς συλλόγους των Αγράφων, 2015).

8. Διαφύλαξη/ανάδειξη του στοιχείου

α. Πώς μεταδίδεται το στοιχείο στις νεότερες γενιές σήμερα;

Παλιότερα η μετάδοση των γνώσεων που σχετίζονται με τις ποικίλες όψεις της κτηνοτροφίας και της μετακίνησης πραγματοποιούνταν αποκλειστικά με τρόπο εμπειρικό εντός της οικογένειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κοπάδι κληροδοτούνταν συνήθως στον μεγαλύτερο γιο, αλλά παρέχονταν βοήθεια και στα μικρότερα παιδιά που ήθελαν να αποκτήσουν δικό τους κοπάδι. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος «ΘΑΛΗΣ», σε δείγμα 551 μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων σε όλη την Ελλάδα, διαπιστώθηκε ότι σχεδόν όλες έχουν μακρά οικογενειακή παράδοση. Σε κάποιες περιπτώσεις αυτή διακόπηκε προσωρινά, για οικογενειακούς λόγους (π.χ. έλλειψη εργασίας), για να συνεχιστεί ξανά πρόσφατα.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες μέχρι και σήμερα, η διαδικασία της διαδοχής στις μετακινούμενες εκμεταλλεύσεις είναι συνάρτηση οικονομικών και μη παραγόντων: της δυνατότητας να επιλέξουν οι νέοι έναν άλλον τρόπο ζωής, των περισσότερων ευκαιριών για απασχόληση σε άλλους τομείς, των συνθηκών που επικρατούν στην εκμετάλλευση, της οικονομικής βιωσιμότητας της εκτροφής ζώων υπό αυτό το σύστημα κ.ά. Πάντως, η επικρατούσα αντίληψη ότι οι νέοι σήμερα δεν ενδιαφέρονται να συνεχίσουν το επάγγελμα δεν είναι ακριβής, καθώς η απασχόληση στην οικογενειακή εκμετάλλευση αποτελεί διέξοδο σε σχέση με την παντελή έλλειψη ευκαιριών απασχόλησης γενικότερα, λόγω της ασφυκτικής οικονομικής κρίσης. Επιπλέον, οι νέοι που αποφασίζουν να συνεχίσουν το επάγγελμα του μετακινούμενου κτηνοτρόφου είναι συνειδητοποιημένοι και επιδιώκουν να εκπαιδευτούν κατάλληλα: παρακολουθούν γεωπονικές σπουδές ή προγράμματα επιμόρφωσης, εκπαιδεύονται στη μεταποίηση και αξιοποιούν την εμπειρία που τους μεταλαμπαδεύουν οι μεγαλύτεροι. Είναι συχνά καινοτόμοι και προσπαθούν να συνδυάσουν την παράδοση και την εμπειρία με τους νεωτερισμούς και την ενεργητική αναπτυξιακή στρατηγική. Μέλη του Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων είναι πολλοί νέοι κτηνοτρόφοι (ηλικίας κάτω των 40 ετών).

Σε πρόσφατη έρευνα (Ragkos κ.ά., 2015) ερευνήθηκαν τα κίνητρα των κτηνοτρόφων που συνεχίζουν τη μετακίνηση σήμερα. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν την εντύπωση που επικρατεί μεταξύ όσων μελετούν το σύστημα: οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι κινητοποιούνται και από οικονομικούς αλλά και από μη οικονομικούς παράγοντες, επιβεβαιώνοντας πως το σύστημα είναι πολυλειτουργικό αλλά και πως οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι το αντιλαμβάνονται ως τέτοιο. Η αναγνώριση των πολλαπλών κινήτρων των μετακινούμενων κτηνοτρόφων, η πολυλειτουργικότητα του συστήματος και η σύνθετη φύση της απόφασης για υιοθέτησή του αποτέλεσαν τους κύριους λόγους που ώθησαν στην ίδρυση του Δικτύου Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων. Οι σκοποί/στόχοι του Δικτύου και οι δράσεις για την επίτευξή τους αφορούν την

προστασία και ανάδειξη των πολλαπλών εκφάνσεων της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, οι οποίες είναι στην ουσία τα κίνητρα που ωθούν τους κτηνοτρόφους να συνεχίσουν να την ασκούν.

β. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης του στοιχείου που έχουν ληφθεί στο παρελθόν ή που εφαρμόζονται σήμερα (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Η μετακινούμενη αιγοπροβατοτροφία έχει ενταχθεί στα σύγχρονα εκτατικά συστήματα κτηνοτροφίας (δηλαδή τον τύπο κτηνοτροφίας όπου τα κοπάδια βόσκουν σε λιβάδια, σε αντίθεση με την εντατική ή σταβλισμένη κτηνοτροφία) της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. Διακήρυξη του Koblenz, Παράρτημα 3). Υπό το πρίσμα αυτό, η λειτουργία του συστήματος υπόκειται σε προβλήματα που διαφέρουν σημαντικά από εκείνα που αντιμετώπιζαν οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι των περασμένων δεκαετιών και ιστορικών περιόδων, χωρίς όμως αυτό να μεταβάλλει την ουσία των επιδιώξεών τους. Η έλλειψη σαφούς αναγνώρισης του συστήματος, η για χρόνια διάχυτη λανθασμένη αντίληψη πως πρόκειται για ένα σύστημα νεκρό ή, στην καλύτερη περίπτωση, αναχρονιστικό και το γενικότερο πλαίσιο της ασκούμενης πολιτικής (Κοινή Αγροτική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης) είχε ως αποτέλεσμα το σύστημα να εξετάζεται με κριτήρια κοινά με άλλα συστήματα εκτροφής, που όμως είναι διαφορετικά στην ουσία, τη φιλοσοφία και το διαχειριστικό τους προφίλ. Το ζήτημα αυτό είναι κοινό για τα συστήματα εκτατικής/χωρικής κτηνοτροφίας σε ολόκληρη την Ευρώπη. Η έρευνα έχει αναδείξει πως η οικονομικότητα του συστήματος είναι ικανοποιητική, αλλά η λειτουργία του απειλείται από διαρθρωτικής φύσης ελλείψεις.

γ. Μέτρα διαφύλαξης/ανάδειξης που προτείνεται να εφαρμοστούν στο μέλλον (σε τοπική, περιφερειακή ή ευρύτερη κλίμακα)

Το Δίκτυο Μετακινούμενων Κτηνοτρόφων είναι ένας μη κερδοσκοπικός Οργανισμός που ξεκίνησε στις αρχές του 2015 θέτοντας ως σκοπό του την ανάδειξη της αξίας της μετακινούμενης κτηνοτροφίας ως πολιτισμικού αγαθού καθώς και τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς και της κουλτούρας της μετακίνησης εν γένει.

Συγκεκριμένα, το Δίκτυο αποσκοπεί:

- Στην ανάδειξη της πολιτιστικής και περιβαλλοντικής αειφορίας του μετακινούμενου συστήματος εκτροφής.
- Στην ανάδειξη της οικονομικής βιωσιμότητας του μετακινούμενου συστήματος εκτροφής.
- Στην ανάδειξη των καλών και υπεύθυνων περιβαλλοντικά πρακτικών κατά τη μετακίνηση των κοπαδιών και τη χρήση των βοσκοτόπων, της αειφόρου χρήσης της γης και των φυσικών πόρων καθώς και στη διατήρηση της γενετικής ποικιλότητας στο πλαίσιο που ορίζει η Κοινή Αγροτική Πολιτική και η περιβαλλοντική πολιτική της

χώρας.

- Στην ανάδειξη πολιτιστικών στοιχείων που απορρέουν από το σύστημα και στην αξιοποίησή τους στο πλαίσιο αναπτυξιακών πρωτοβουλιών.
- Στη διαχείριση προγραμμάτων, είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με φορείς στην Ελλάδα ή με δίκτυα του εξωτερικού, στο πλαίσιο της επίτευξης των σκοπών του Δικτύου.
- Στη διάχυση της εμπειρίας που προκύπτει από τη μελέτη του συστήματος.
- Στην ανάδειξη των παραγόμενων από το σύστημα της μετακινούμενης κτηνοτροφίας προϊόντων.

Οι τρόποι αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς της μετακίνησης είναι πολυάριθμοι, γεγονός που οφείλεται στο πολυσχιδές των εκφάνσεών της. Το Δίκτυο επιδιώκει να αναλάβει ένα ευρύ φάσμα δράσεων αξιοποίησης αυτών των πολιτιστικών στοιχείων, όπως:

- Διαμόρφωση ενημερωτικού-εκπαιδευτικού υλικού, ώστε το ευρύ κοινό να έρθει σε άμεση επαφή με τη μετακινούμενη κτηνοτροφία ως άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Σε επόμενη φάση και με κατάλληλες προσαρμογές, αυτό το υλικό θα μπορούσε να διανεμηθεί στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση και να ενταχθεί στο πλαίσιο μαθημάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.
- Σκοπός του Δικτύου είναι να επεκταθεί σε όλες τις περιοχές της Ελλάδας και να εντάξει στους κόλπους του όλες τις εκφάνσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς της μετακίνησης, αναδεικνύοντας έτσι τις κοινές καταβολές του συστήματος στο σύνολο της χώρας. Συγχρόνως, είναι απαραίτητη η διαρκής επικοινωνία και συνεργασία με αντίστοιχους φορείς του εξωτερικού, τόσο στη Μεσόγειο (Ιταλία, Ισπανία, Γαλλία) όπου μετακινούνται κοπάδια, όσο και με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης όπου απαντώνται συστήματα χωρικής κτηνοτροφίας.
- Ολοκληρωμένη μελέτη των διαδρομών των κοπαδιών, μέσω μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης (λαογραφικής-εθνολογικής, κοινωνιολογικής, χωροταξικής, αρχιτεκτονικής, οικολογικής, οικονομικής). Η καταγραφή και μελέτη του συνόλου των χαρακτηριστικών των διαδρομών, εκτός από την ανάδειξη και προβολή τους, μπορεί να αξιοποιηθεί και στην αναβίωση διαδρομών και την αξιοποίηση παράλληλων δυνατοτήτων αναψυχής σε ενδιαφερόμενους τουρίστες και περιηγητές.
- Στήριξη των παραδοσιακών πανηγυριών και εμπλουτισμός τους με εκδηλώσεις γαστρονομίας, με σκοπό την ανάδειξη τοπικών προϊόντων.
- Δημιουργία μουσείου πολιτιστικής κληρονομιάς του ποιμενικού βίου που συνδέεται με το μετακινούμενο σύστημα εκτροφής.
- Έρευνα αγοράς για τα προϊόντα που θα μπορούσαν να παραχθούν από πρώτες ύλες μετακινούμενων εκμεταλλεύσεων, αλλά και για προϊόντα που παράγονται σε επίπεδο εκμετάλλευσης ή μικρής γεωγραφικής περιοχής. Με την οργάνωση κατάλληλων στρατηγικών προώθησης, τα προϊόντα αυτά μπορούν να

έχουν υψηλή προστιθέμενη αξία, με σημαντικές ωφέλειες για τους παραγωγούς και μικρές τοπικές επιχειρήσεις (π.χ. τυροκομεία).

- Στοχευμένες δράσεις που μεσοπρόθεσμα θα οδηγήσουν στην αλλαγή της νοοτροπίας και την τόνωση της αυτοπεποίθησης των ίδιων των κτηνοτρόφων αλλά και στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία τους αντιμετωπίζει.

Όπως προαναφέρθηκε, η μεταβίβαση της εκμετάλλευσης και της ιδιαίτερης τεχνογνωσίας που απαιτείται από γενιά σε γενιά είναι ένα σύνθετο φαινόμενο. Αποτελεί πρόβλημα, εντούτοις, η έλλειψη εξειδικευμένων σχολών και δομών εκπαίδευσης (θεωρητικής και τεχνικής) και εκμάθησης του επαγγέλματος. Στο πρότυπο σχολών, όπως της Γαλλίας (Écoles des Bergers), η ανάπτυξη τέτοιων δομών θα είχε πολλαπλά οφέλη: πρώτον, την καλύτερη κατάρτιση των νέων στη μετακινούμενη κτηνοτροφία, δεύτερον τη συστηματοποίηση της υφιστάμενης γνώσης, γεγονός που θα συμβάλει στη διαφύλαξή της και, τρίτον, την παγίωση του κύρους του επαγγέλματος του μετακινούμενου κτηνοτρόφου, ως αποφοίτου πλέον μιας αναγνωρισμένης εκπαιδευτικής δομής.

9. Βασική Βιβλιογραφία

Λουκόπουλος, Δ. (1930), Ποιμενικά της Ρούμελης.

Πίτερης, Χ., Ράγκος, Α. και Λάγκα, Β. (2015), «Το σύστημα μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Κρήτη», *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τεχνολογίας Ζωικής Παραγωγής, Παρασκευή 30 Ιανουαρίου 2015, Θεσσαλονίκη*, σελ. 55-56.

Ράγκος, Α. και Β. Λάγκα (2014), «Ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας του συστήματος μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα». *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου «Λιβάδια–Κτηνοτροφία: Έρευνα και ανάπτυξη. Προοπτικές εργασίας για νέους», 1-3 Οκτωβρίου 2014, Θεσσαλονίκη*, σελ. 47-52.

Συράκης Δ. (1925), «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, XII, 651 - 777.

Ψυχογιός Δ., Γ. Παπαπέτρου (1985), «Οι μετακινήσεις των Νομάδων Κτηνοτρόφων», στο *Σαρακατσάνοι, Ένας Ελληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός*, Πρακτικά Συνεδρίου Σέρρες, 1-3 Οκτωβρίου 1983, Αθήνα.

Ν. 4056/2012 (ΦΕΚ Α 52/12-03-2012) Ρυθμίσεις για την κτηνοτροφία και τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και άλλες διατάξεις.

Braudel F. (1985), *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, Arthaud-Flammarion, Paris

Braudel, F. (1979 [1993]), *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του*

- Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας (Τόμ. Α΄), *Ο Ρόλος του Περίγυρου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Brisebarre, A. M. (2007), *Bergers et transhumances*, Romagnat, De Borée.
- Campbell, J.K. (1964), *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Chang, C. (1992), Archaeological Landscapes: The Ethnoarchaeology of Pastoral Land Use in the Grevena Province of Northern Greece, στο J. Rossignol & L. Wandsnider (επιμ.), *Space, Time, and Archaeological Landscapes* (σελ. 65-90). New York: Plenum.
- CIHEAM (2011), *Economic, social and environmental sustainability in sheep and goat production systems*, Montpellier
- Galanopoulos, K., Abas, Z., Laga, V., Hatziminaoglou, I., Boyazoglu, J. (2011), «The technical efficiency of transhumance sheep and goat farms and the effect of eu subsidies: Do small farms benefit more than large farms?», *Small Rumin. Res.*, 100, 1–7.
- Galaty, J.G. και D.L. Johnson (επιμ.) (1990), *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective*, New York and London: Guilford Press.
- García-Martín, P. (2004), The history and characteristics of the Mesteña Transhumance Routes, στο R. H. G. Bunce, M. Pérez-Soba, A. Jongman, A. Gómez Sal, F. Herzog and I. Austad, (επιμ.), *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, Report from the EU-FP5 project Transhumount. IALE publication series no. 1, pp. 255–258, Alterra: Wageningen, The Netherlands.
- Goltsiou, K. (2011), Research theme: Routes of transhumance-Research report for Greece, Available online: <http://www.prismanet.gr/canepal/en-10-research-topics/en-4-transhumance-routes/item/317-transhumance-routes-in-greece> (accessed on 17 November 2015).
- Ispikoudis, I., Sioliou, M., Papanastasis, V. (2004), «Transhumance in Greece: Past, present and future prospects», στο *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, στο Bunce, R., Pérez-Soba, M., Jongman, R., Gómez Sal, A., Herzog, F., Austad, I. (επιμ.), IALE Publication: Wageningen, The Netherland, pp. 211-229.
- Karatassiou, M., Galidaki, G., Ragkos, A., Stefopoulos, K. και Lagka, V. (2015), «Transhumant sheep and goat farming and the use of rangelands in Greece», *Options Mediterranneens Series A*, 115, σελ. 655-659.

- Karatassiou, M., P. Sklavou, Z. Parissi, G. Galidaki (2015), Land use/cover changes in North Eastern Greece from 1980 to 2000, στο *Proceedings of the 7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment* (HAICTA 2015), Kavala 2015, Greece. (Accepted) (C)
- Karatassiou, M., Z.M. Parissi, P. Sklavou, «Impact of climatic conditions and transhumant livestock system on two mountainous rangelands in Greece», *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x). (Accepted)
- Koocheki, A., και S.R. Gliessman (2005), «Pastoral nomadism, a sustainable system for grazing land management in arid areas», *Journal of Sustainable Agriculture*, 25, σ. 113–131.
- Lagka, V., A.Siasiou, A.Ragkos, I.Mitsopoulos, A. Lympelopoulos, S. Kiritsi, V. Bampidis, V. Skapetas (2015), Geographical differentiation of gestational practices of transhumant sheep and goat farms in Greece, στο *Book of abstracts of the 66th annual Meeting of the European Association for Animal Production*, Warsaw, Poland, 31/8-4/9/2015, p. 488.
- Mahdi, M. (2014), «L'émigration des pasteurs nomades en Europe: Entre espoir et désillusion», στο J. Gertel και R.S. Sippel (επιμ.), *Seasonal Workers in Mediterranean Agriculture: the Social Costs of Eating Fresh*, Routledge publication, UK
- Mannia, S. (2010), *Il pastoralismo sardo nella dimensione euro-mediterranea. Analisi antropologica e questioni economico-sociali*. Tesi di dottorato in Antropologia Culturale: Scienze dei sistemi culturali. Università degli studi di Sassari.
- Mientjes, A. (2010), Connecting lowlands and uplands: An ethno-archaeological approach to transhumant pastoralism in Sardinia (Italy), στο S. Kluiving, E.Guttman-Bond (επιμ.), *Landscape & Heritage Studies Proceedings, Landscape Archaeology between Art and Science*. Amsterdam: University Press.
- Nori, M. (2016), «Shifting Transhumances: Migration patterns in Mediterranean Pastoralism», Watch Letter 36. CIHEAM *Crise et résilience en la Méditerranée*. Montpellier
- Nori, M., S. Gemini (2011), «The Common Agricultural Policy vis-à-vis European pastoralists: principles and practices», *Pastoralism: Research, Policy and Practice* 2011, 1:27.
- Ntassiou, K., I. Doukas, και M. Karatassiou (2015), «Movements with the Help of GIS.

- The Case Study of a Mountainous Village in Southwest Macedonia, Greece». *7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment (HAICTA 2015)*. Kavala, 17-20 September, 2015, pp. 821-831.
- Oteros-Rozas, E., J.A. González, B.Martín-López, C.A.López, C. Montes (2012), «Ecosystem services and social-ecological resilience in transhumance cultural landscapes: Learning from the past, looking for a future», στο T. Plieninger, C. Bieling (επιμ.), *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments*, Cambridge University Press: Cambridge, UK, σ. 242–260.
- Parissi, Z.M., M. Karatassiou και P. Sklavou (2015), «Chemical composition of a *Trifolium repens* L. population in a grazed mountainous grassland in Central Greece», *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x). (Accepted) (J)
- Parissi, Z.M., D. Rapti, P. Sklavou, M. Karatassiou (2014), «Grazing as a tool to maintain floristic diversity and herbage production in mountainous areas in northwest Greece», στο *Options Méditerranéennes Series* 109, σελ. 523-526.
- Pastomed (2007), *Le pastoralisme méditerranéen, la situation et les perspectives. Modernité du pastoralisme méditerranéen*. Rapport final pour le programme Interreg III PastoMED.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, A. Siasiou, V.Skapetas, S.Kiritsi, V.Bambidis, V. Lagka και Z. Abas (2013), «Current trends in the transhumant cattle sector in Greece», *Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies*, 46(1), σ. 422-426.
- Ragkos, A., A. Siasiou, V.Laga, Z. Abas και I.Mitsopoulos (2013), Transhumant sheep-goat farming in Greece: The adaptability of a multifunctional livestock breeding system to the debt crisis. *XXVth ESRS Congress, 29 July – 1 August 2013 in Florence, Italy*. http://www.florenceesrs2013.com/wp-content/uploads/2012/07/ESRS2013_eProceedings.pdf, pp. 167-168.
- Ragkos, A., A.Siasiou, K. Galanopoulos και V. Lagka (2014), «Mountainous grasslands sustaining traditional livestock systems: The economic performance of sheep and goat transhumance in Greece», *Options Mediterraneennes*, 109, pp. 575-579.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, S. Kiritsi, C. Piteris, A. Lymberopoulos, E. Palla, V. Bampidis και V. Lagka (2015), «Economic versus non-economic motives of

- transhumant farmers in Greece», *Options Mediterranneens Series A*, 115, pp. 503-507.
- Ragkos, A. και M. Nori (2016), «The multifunctional pastoral systems in the Mediterranean EU and impact on the workforce», *Options Mediterranneennes, Serie A: Mediterranean Seminars No. 114*, pp. 325-328.
- Ragkos, A., M. Karatasiou, Z.Georgousis, Z. Parissi και V. Lagka (2016), «A traditional route of transhumant flocks in Northern Greece: Cultural aspects and economic implications», *Options Mediterranneennes, Serie A: Mediterranean Seminars No. 114*, σ. 345-348.
- Salzman, P.C. (1971), «Movement and Resource Extraction among Pastoral Nomads», *Anthropological Quarterly*, 44(3): 185–97.
- Salzman, P.C. (2010), «Tranhumance», στο A. Barnard και J. Spencer (επιμ.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, σελ. 696-697.
- Salzman, P.C. (2010), «Nomadism», στο A. Barnard και J. Spencer (επιμ.), *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, σελ. 505-507.
- Sidiropoulou, A., M.Karatassiou, G. Galidaki, P. Sklavou (2015), «Landscape Pattern Changes in Response to Transhumance Abandonment on Mountain Vermio (North Greece)», *Sustainability*, 7 : 15652-15673.
- Sklavou, P., M. Karatassiou και A. Sidiropoulou (2014), The role of transhumance in the evolution of vegetation and landscape: a case study in Northern Greece (Vermio mountain), στο *Proceedings of the 8th Greek Rangeland Conference, 1-3 October 2014*, Thessaloniki, p. 59-64.
- Turnbull, C.M. (1965), *Wayward Servants*, London: Eyre and Spottiswoode.
- Wace, A. και M. Thomson (1914 [2009]), *Οι Νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Vallerand, F. (2014), *Εποχιακές μετακινήσεις και μετακινούμενες εκτροφές στην Ευρωπαϊκή Μεσόγειο*.
<http://www.metakinoumena.gr/el/downloads/category/3-%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1>

10. Συμπληρωματικά Τεκμήρια

α. Κείμενα (πηγές, αρχαιακά τεκμήρια κτλ.)

β. Χάρτες

γ. Οπτικά και ακουστικά τεκμήρια (σχέδια, φωτογραφίες, αρχεία ήχου, βίντεο κτλ.)

δ. Διαδικτυακές πηγές (υπερσύνδεσμοι)

<http://www.vlahoi.net/politismos/ktinotrofia-xalikiou.html>

www.metakinoumena.gr

11. Στοιχεία συντάκτη του Δελτίου

Όνομα: Βασιλική Λάγκα

Ιδιότητα: Καθηγήτρια ΑΤΕΙ Θεσσαλονίκης

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 2310 013892

e-mail: lagka@ap.teithe.gr

Όνομα: Ράγκος Θανάσης

Ιδιότητα: Γεωπόνος/Γεωργοοικονομολόγος MSc, PhD

Διεύθυνση: Σίνδος ΤΚ: 57400

Τηλ. +30 6937414305

e-mail: ragkosagrecon@gmail.com

γ. Τόπος και Ημερομηνία Σύνταξης του Δελτίου

Ιανουάριος 2017

**NATIONAL INVENTORY
OF THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE
OF GREECE**

Transhumant Livestock Farming

1. Brief Presentation of the Element of Intangible Cultural Heritage (ICH)

a. Under what name is the element identified by its bearers :

Transhumant Livestock Farming

b. Other name(s): Migrating animal husbandry, nomadic livestock breeding.

Unlike what takes place in Greece, where in their majority livestock-farming families continue to move along with the flocks, in many areas of Europe the entire family does not follow the movement of flocks, but permanently remains in a village, whether montane or lowland. Direct transhumance is defined as transitional animal husbandry, when the plain is the place of residence of the family, whereas in the opposite case, namely when the permanent place of residence of the family is on the mountain, it is called inverse transhumance. It is worth noting that transhumant livestock farmers of Greek areas regard as their home the mountains and not the plains where they winter (Psihoyos – Papapetrou 1983, 28, Salzman [a] 2010, Salzman [b] 2010). Today the most common term to describe the specific type of livestock breeding is “*transhumant livestock farming*”. In the Greek case, the term refers almost exclusively to migrating sheep and goat breeding.

c. Brief Description:

The term “transhumant livestock farming” indicates the annual movement of flocks of sheep and goats between summer and winter quarters, irrespective of the distance travelled or the means by which the latter is traversed. The practice of moving is at the heart of the cultural and social constitution of montane livestock-breeding communities and has largely contributed to the formation of the landscape of the areas where it developed historically. Transhumant livestock farmers are bearers of knowledge and practices associated, on the one hand, with the optimal utilization of the natural resources available (meadows, water sources etc.) and of climate data and, on the other hand, with the output of quality agrifood products.

d. ICH Domain:

√oral traditions and expressions

√social practices – rituals – festive celebrations

√knowledge and practices concerning nature and the universe

√knowledge about the output of traditional high-quality agri-food products

e. Area in which the element can be found: Migrating cattle and sheep flocks can be found everywhere in continental Greece. Moreover, they appear in large

and medium-sized islands, mainly Crete and Euboea, but also Chios, Naxos, Thassos, etc. According to research data (see Annex 1), it appears that the focus of migrating livestock breeding in Greece today is still Thessaly Region, where 805 (26.4%) exploitations can be found, breeding approximately 338 thousand animals (33%).

f. Keywords: Nomadism, nomads, transitional husbandry, sheep and goat breeding, traditional cheese making, Greek cheese, pastures, mountain farming communities, flock, lowland pastures for the wintering of flocks, sheep and goat breeding families, sheep and goat owning community chief, smaller flock owner.

2. Identity of the bearer of the ICH element

a. Who is/are the bearer/-s of the element?

The bearers are transhumant livestock farmers themselves and their families, as well as the livestock-breeding communities, found mainly in the mountainous area. The Sarakatsani and the Vlachs have been identified more with transhumant animal husbandry, as a practice that decisively shaped their cultural and social constitution.

Today special care is taken by the **Network of Transhumant Livestock Breeders** to safeguard and highlight the importance of migrating animal husbandry as ICH. The network is an association (NGO) founded in early 2015 and addresses to all transhumant livestock farmers in the country. Apart from these latter, its membership includes animal husbandry-related scientists (animal scientists, veterinarians, agro-economists, agro-sociologists, environmentalists, rangeland scientists etc.), cultural associations and other agencies.

b. Basis / location

Address: 3rd km of the Larissa-Thessaloniki Old National Highway,
ELGODimitra Building, 41 336 Greece

Telephone no.: (0030)-2310 013892 – (0030)-6937414305 – (0030)-6945705708

Telefax no.: (0030)-2410-553551

e-mail address: info@metakinoumena.gr url/website: www.metakinoumena.gr

c. Further information about the element - person(s) in charge :

Name: Ms Vassiliki Laga

Capacity: Professor at the “Alexander” Technological Educational Foundation of Thessaloniki

address: Sindos, 57400 Greece

telephone no.: (0030)-2310 013892

e-mail address: lagka@ap.teithe.gr

Name: Mr Athanasios Rangos

Capacity: Agriculturist /Agro-economist, M.Sc., Ph.D.

address: Sindos, 57400 Greece 4

telephone no.: (0030)-6937414305 e-mail address: ragkosagrecon@gmail.com

3. Detailed description of the ICH element, as found today: Transhumant animal husbandry in Greece is deeply rooted in time, having formed a set of cultural features, whose bearers are migrating livestock breeders and their

communities. The good management of natural resources, practical knowledge about the environment (weather conditions, flora, etc.) and animals, the production of high-quality local food products and the diverse and complex skills required to manage the flocks are just some of the features that make transhumant livestock breeding a centuries-old cultural experience worth safeguarding and enhancing. The identity and the memory of mountain livestock-farming communities which are historically identified with transhumant livestock breeding are articulated around the practice and the ethos of moving from the mountain to the plain and vice versa. In almost all cases of transhumant livestock breeders in Greece, the origin of breeders is the mountain community and not the lowland where they overwinter. It is not accidental that, even today, at a time when the structures of the traditional livestock-farming societies of the mountainous areas have weakened or collapsed, many of the collective practices of symbolic celebration of the community are still carried out. The most telling of these practices is the celebrations of upland livestock-farming communities, held in the summer, when sheepfolds return to the mountains. Especially fairs, most of all the one organized around the church of each village, which is usually dedicated to the Prophet Elijah (20 July), Saint Paraskevi (26 July) and, mainly, to Virgin Mary (15 August), still are the most vivid expression of the collective memory and identity of livestock-farming communities, directly connected with the experience of moving from and returning to the mountains. A key element of transhumant livestock breeding is the route, referred to as "the paved way" ("*strata*" in Greek) or "the passage" ("*diava*"). Until the 1970s, the movement of flocks took place by means of walking, in spring (usually early May) as well as in autumn (late October – early November), with the major religious feasts of St. George in the spring and St. Demetrios in the autumn as milestones. Today, in many cases, trucks are also used for movements. Movements of flocks vary - depending on soil and climate conditions and local customs - from 4 to more than 6 or 7 months.

Vehicles have replaced the movement of flocks by walking in cases of movements of over 100 km as well as for slightly shorter distances. The change of the standard of living and integration in the market economy are two more reasons that caused livestock breeders to use trucks. Shorter movements still take place on foot through mountain trails, as for example, in Laconia, in the Prefecture of Karditsa (from Mouzaki towards mountainous Argitheia), in the area of Iasmos and Kimmerioi in Thrace, short movements in the islands, including Crete and Euboea etc. Regarding the distance traveled from the mountain to the lowland pasture, movements of flocks can be divided into four groups:

- a. Short movements up to 50 km are made throughout the Greek territory;
- b. Medium-range movements (51-100 km);
- c. Long-distance movements (101-200 km);
- d. Very large movements, over 200 km

The transhumant livestock breeder has traditionally developed a practical system for the management of pastures and of land more broadly, based on the empirical observation of vegetation and weather conditions. As time went by and through constant interaction with nature, livestock farmers have empirically developed management ability of the pastures and of the land in general,

assessing the grazing capacity of the areas they use, as well as the weather conditions. Each farmer grazes his flock in a specific location each year, on the basis of these criteria, in order to manage vegetation in a sustainable manner (rotational grazing), to allow the regeneration of pasture and the protection of the flock from adverse weather conditions. The family works on the exploitation either exclusively or occasionally. The husband is the chief and the manager, assisted, as each case requires, by his wife, grandparents and adult children. A form of distribution of labour is the multiple employment of family members in the development of parallel activities, where such activities are available: cultivation (e.g. olive and citrus growing in Crete and Southern Peloponnese), Tourism / agro-tourism activities and food and beverage (islands, mountains of Arcadia and Grevena etc.), domestic craft and processing. After 1990, with the massive influx of immigrants, foreign workers gradually replaced family members in farm work. Today, under the effect of the financial crisis, paid employment of foreigners diminishes, as demonstrated by the preliminary results of a survey throughout Greece (Ragkos et al. 2014). In this context, it is worth noting that women return to transhumant livestock farming, claiming a more dynamic part in it.

• **4. Location / facilities and equipment associated with the performance /exercise of the ICH element**

Up to the late 1960s – early 1970s stabling facilities (for winter) were particularly unsophisticated. Usual construction materials included tree or shrub branches for the corral. A case of specific interest can be traced in the islands, where the main material was –and in most cases still is– stone (dry-stone walls), such as the “*mitata*” (vaulted dry-stone buildings) in Crete. During the journey (“*strata*”), apart from the pen (“*strunga*”), in each dwelling (“*konaki*”) a tent was set up for the protection of the family, both at night and in the day. Later, metal sheets started being used for the construction of the stables, as well as cement blocks or bricks, a practice followed to this day. Two types of buildings are also of interest. The first includes caves, in which cheese is made or kept, in areas such as the mountainous Argithea of Karditsa (Petrochori) and the “*mitata*” of Psiloritis in Crete, as the microclimate in caves is ideal for cheese-making / cheese maturation etc. The second type concerns fences and temporary constructions in summer living areas (stockyards and sheds), which are makeshift, of minimal cost and easy to assemble and dismantle. With regards to the equipment, transhumant farms use the same types of machinery as other sheep and goat farms (feeders, tractors for land cultivation, farm car, milking parlors in some cases etc). Other important equipment includes Bells for sheep and for goats (“*kypria*”), which are used today in the same way as of old. Bell creation is an important craft for several areas in Greece. Utensils used for milking and cheese-making, that can now be purchased in markets (plastic ones) or manufactured by local craftsmen (made of tin). Cheese-making utensils are still in use by farmers who make cheese in their exploitations. From the items of clothing formerly produced by the livestock farming family today only few remain (such as the “*malioto*”).

5. Products or other physical objects more broadly deriving as a result of the performance/exercise of the ICH element

Transhumant livestock farming in Greece is carried out in order to produce numerous products. Even in mountainous communities of Greece where other sectors of the economy have been developed in recent years, transhumance remains an important source of income or has induced a form of endogenous development that builds on the inherent advantages and the existing cultural elements of the regions. Thus, the systematic production and sale of dairy products from moving farming units is included. The main product is milk, which is primarily distributed through organized commercial channels. In some cases, livestock breeders process it themselves or, more rarely, sell it fresh directly to consumers. In the first case, livestock farmers sell milk in small local cheese-making facilities or through large industries, where it is used mainly in the production of feta cheese or other products, depending on local traditions. Also, transhumant farms traditionally produced cheese on-farm and sold it directly to consumers; this practice is nowadays becoming more popular in order to increase the profitability and viability of farms. The cheeses produced vary depending on the region and the dietary habits: different variations of “*feta*” throughout Greece, “*graviera*” in Crete, “*tsalafouti*” in Arghithea at Karditsa and in Agrafa, “*batzos*” in Grevena, goat cheese in Laconia and Messinia and many other kinds. The cheese-making products of transhumant livestock farming were always considered of high quality which is attributed to: the traditional cheese-making know-how; the specialized knowledge of livestock breeders about vegetation and the features of the flora of pastures. Meat is the second most important product of transhumant livestock farming. This is mainly meat of milk lamb and, less commonly, meat of adult animals, while young animals are always kept as family food or for social events (celebrations, weddings, fairs, etc.). Wool was formerly utilized by the household, but nowadays it is of low commercial value and is usually discarded.

6. Historical background regarding the ICH element: Transhumant livestock breeding in the area of the Balkans and the Mediterranean –and of course elsewhere too– has very deep historical roots. Known from the Byzantine period (5th century), it developed especially during the era of the Ottoman Empire. The reasons for its flourishing during that period are varied: geographical, political, economic, social. The vast geographic framework of the Ottoman Empire facilitated the journeys of moving persons, as they were not limited by national borders. Furthermore, the continuous movement gave a sense of freedom and independence to the oppressed populations of the Balkans. In combination with the fact that transhumant livestock breeders had their daily food ensured, they enjoyed an enhanced social prestige. It is not clear whether these movements continued incessantly down to the 18th and 19th centuries, a period during which livestock farming experienced significant growth and decisively contributed to the fact that the mountainous societies of the Greek area thrived.

The evolution of the transhumant livestock breeding does not have a linear historical continuity, as it went through periods of great flourishing but also periods of recession, depending on the political and socio-economic conditions.

The factors which raised obstacles to transhumant livestock farming are, at a first stage (19th and early 20th centuries), of a political and, subsequently (20th century), of a financial and social nature.

The political reasons of the first of these periods were the annexation, first, of Thessaly (1881) and subsequently (1912) of Macedonia to the Greek state. In the first case, the number of transhumant livestock farmers moving from winter pastures to the mountainous settlements of Macedonia was reduced. This was because tariffs were imposed at the border and controls there were more intensive, as the mountainous settlements of the Macedonian area still belonged to the Ottoman Empire, whereas the winter pastures of the Thessalian plains passed to the Greek state. Restrictions were further intensified in 1912, because transhumant livestock farmers were forced to cross more numerous national borders. The biggest blow on transhumant livestock farming was the agrarian reform of the 1920s, which deprived moving persons of their winter pastures.

During the era of the Ottoman Empire. Livestock breeders were organized into *tselíngáta*. The chief of the *tselíngáto* was the owner of the largest flock, called "*tsélingas*". The *tselíngáto* operated on the basis of rigorous hierarchical relationships within it, but also within the families which constituted it. These relationships were mainly reflected on the despotic presence of "*tsélingas*". The organization of the *tselíngáto* of Sarakatsani has been studied by the British social anthropologist J. Campbell. His work, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, published in 1964, is now a classic study, very influential in social sciences and covering broader issues, such as clientelism in Mediterranean societies.

This complementarity was broken in the 1920s with the arrival of refugees from Asia Minor, as the Treaty of Lausanne (1923) between Greece and Turkey provided for a compulsory exchange of populations between the two countries. The arrival of thousands of refugees and their settlement mainly in the rural areas of northern Greece obliged the Greek government to implement the agrarian reform which deprived migrating livestock farming of vital areas. This caused major problems and conflicts with farmers from lowland regions.

During the agrarian reform, foreseeing the danger of a lack in winter pasture lands, certain transhumant livestock farmers settled down and became beneficiaries of agricultural lots. This constituted the beginning of the gradual dissolution of *tselíngáto*. According to data cited by Syrakis (1925), during that period 13,700 families moved together with their flocks, of which 5,956 were Sarakatsani families, 786 Arvanitovlach families, 3,409 Koutsovlach families, and 3,549 families of villagers who did not fall under any of the previous categories.

However, the most systematic policy for permanent settlement, which essentially meant the end of the *tselíngáto*, entered into force by means of Emergency law no. 1223/1938 (*Government Gazette* part A', issue no. 184/04.05.1938, pp. 1123-1129). According to this law, which mainly concerned the Sarakatsani, transhumant breeders who, until then, were not registered, were obliged to register in the municipal registers of the communities in which they would spend the winter, with specific restrictions for each community. Through this law the State had a dual goal: on the one hand, to record them and impose the obligations of Greek citizens (e.g. taxation, military conscription, etc.) upon them, and on the other

hand to ensure access to community pasture lands for them. Therefore, the period from the agrarian reform to the end of the wars was a period of radical change that led transhumant livestock farming to recession and significant transformations. During that period the *tselingáto* was definitively dissolved and livestock breeding was practised in individual family exploitations.

With the outbreak of World War II, movements to mountain pasture lands were considerably limited. The conditions of hunger and misery forced a significant proportion of transhumant livestock breeders to remain in the lowlands and engage in agriculture at the same time, constantly struggling for survival. In the second half of the 20th century, economic and social reasons led transhumant livestock farming to even greater recession. The modernisation and mechanisation of agriculture deprived it of even more pasture lands, as it turned them into cultivated areas. At the same time, the lack in the modernisation of transhumant livestock farming, the low prices of livestock products, labour better paid in other sectors of the economy, as well as the social depreciation of the farmer's profession, with the simultaneous change of the living standard, led either breeders themselves or their children to leave the life of transhumant livestock breeder and migrate to the urban centres of the country or even abroad. This development caused transhumant livestock farming to shrink in the decades that followed, mainly as regards the number of migrating flocks and not the whole of the animals bred.

7. The importance of the element today

a. What is the importance of the element to the members of the community /its bearers?

The resilience of the transhumant livestock farming over time, despite the adverse and sometimes hostile conditions it was called to adjust to, is remarkable and largely due to its adaptability. The family nature and the deep-rooted relationship of movement with family and community traditions, the bond with the locality and the land, the functionality of transhumant livestock farming in the context of a modern agricultural and livestock-farming economy are only some of the reasons which contributed to the safeguarding of transhumant livestock farming to this day. Today however, producers are driven to collective action for many reasons (the economic impact of the crisis, their limited participation in the decision making process concerning their sector, pasture management, improvement of access to land). In this context they are active in looking for ways to certify their products (Designation of Origin or Protected Geographical Indication products or even the creation of new schemes). For a significant number of transhumant livestock breeders, particularly those originating from mountain communities, the transhumance of flocks in the summer period to the pastures of their villages of origin is, apart from everything else, an emotional need. It is not only the increase of the economic performance of their farms that dictates the move, but also their inner need to express and experience emotions.

b. What is the significance of the element to the modern Greek society?

Over the last 25-30 years the population of transhumant sheep and goats in Greece remains stable, although the number of exploitations has declined. Transhumant livestock farming in Greece is far from 'dead' today. Apart from its financial part, it also has aspects which render it multifunctional. Apart from producing food products, it delivers 'indirect' services which contribute to the sustainability of the agricultural sector (e.g. retention of the rural population) and society (e.g. safeguarding of historical landscapes). In addition, transhumance significantly contributes to the development of mountainous and disadvantaged areas. It provides employment and income, while in some cases it is the only financial activity and substantially contributes to the retention of the population. Moreover, transhumant flocks make use of mountainous pasture lands, contributing to the preservation of biodiversity, the natural renewal of vegetation, climate management, prevention of desertification on islands and the mitigation of the impact of the phenomenon of global warming. The preservation of indigenous breeds of sheep and goats is another significant aspect of transhumance.

c. Did the community participate in the preparation of the registration of the item in the National Inventory of Intangible Cultural Heritage and how?

Both the establishment of the "Network of Transhumant Livestock Breeders" and the decision to inventory transhumant livestock breeding are collective decisions which have come as a result of participatory procedures. The idea began with the launch of the implementation of the *Thales* research project at the Alexandreion Technological Educational Foundation of Thessaloniki under the title "*The potential of the system of transhumant sheep and goat breeding in Greece; effects on biodiversity*". In its framework, visits were carried out throughout Greece, extensive contacts were achieved with those involved in the system (collectives of livestock farmers, public services, local government, processors, scientists, etc.) as well as primary research with a questionnaire distributed to a sample of ca. 20% of the total population of transhumant goat and sheep breeders, without counting informal meetings with livestock farmers across the country. Apart from these, from 2015 to this day, three one-day workshops for the diffusion of information were held (Larissa, April 2015; Crete, October 2015; Thessaloniki, September 2016). Meetings of focus groups have also been held with the participation of industry specialists and stakeholders in order to discuss problems and issues of concern to those involved in the system (Samarina, 2014; Nemea, 2015; Agrinio in collaboration with local associations of Agrafa, 2015).

8. Safeguarding the element

a. How is the element transmitted to younger generations today?

In the past, the transmission of knowledge related to the various aspects of livestock farming and transhumance was carried out exclusively in an empirical manner within the family. Tellingly, the flock would be usually bequeathed to the eldest son, but aid was also provided to younger children wishing to acquire their own flock.

In the last decades down to this day, the procedure of succession in transhumant breeding farms is a function of financial and non-financial factors: the possibility

of young persons to choose another way of life, more numerous opportunities for employment in other sectors, the conditions prevailing in the exploitation, the economic sustainability of livestock farming under the current system, etc. At any rate, the prevailing perception that young persons today are not interested in continuing the profession is not accurate, as employment in a family exploitation is an alternative to the total lack of employment opportunities more broadly, due to the suffocating economic crisis. In addition, young people who decide to continue the profession of transhumant livestock breeder are conscious and strive to be appropriately trained. They are often innovators and try to combine tradition and experience with innovations and an active development strategy. Many young livestock breeders (under 40 years of age) are members of the “Network of Transhumant Livestock Breeders”.

The recognition of the multiple motivation of transhumant livestock breeders, the multifunctionality of the system and the complex nature of the decision to adopt it were the main reasons which led to the establishment of the Network. The purposes of the network and the actions through which to achieve them concern the protection and promotion of the multiple manifestations of transhumant livestock farming, which are essentially the motivation that encourages farmers to continue practicing it.

c. Safeguard Measures taken in the past or applied today (on a local, regional or national scale)

The “Network of Transhumant Livestock Breeders” has been integrated in contemporary extensive livestock farming systems (i.e. the type of livestock breeding whereby flocks graze on meadows, as opposed to intensive or stabled livestock) of the European Union (see the Koblenz Declaration). Through this lens, the functioning of the system is subject to problems that differ significantly from those affecting transhumant livestock breeders of past decades and historical periods, but this does not alter the essence of their aspirations. The lack of a clear recognition of the system, the misconception which was diffused for years that the system was dead or, at best, anachronistic and the broader framework of the policy pursued (Common Agricultural Policy of the European Union) resulted in the system being considered on the basis of criteria common to other systems of breeding, even though differing in their essence, philosophy and management profile. This issue is common to extensive/territorial livestock farming systems across Europe. Research has highlighted the fact that the economical effects of the system are satisfactory, but its operation is threatened by structural shortcomings.

d. Precautionary measures proposed to be implemented in the future (on a local, regional or broader scale)

The “Network of Transhumant Livestock Breeders” is a non-profit organization set up at the beginning of 2015, with the aim of highlighting the value of transhumant livestock farming as a cultural good as well as the safeguarding of the cultural heritage and culture of transhumance in general. Specifically, the Network aims at:

- highlighting the cultural and environmental sustainability of the transhumant breeding system;
- highlighting the economic sustainability of the transhumant breeding system;
- highlighting good and environmentally responsible practices in the transhumance of flocks and the use of pasture lands, the sustainable use of land and natural resources and the preservation of genetic diversity within the framework stipulated by the Common Agricultural Policy and the country's environmental policy;
- highlighting cultural elements deriving from the system and their utilization within the framework of development initiatives;
- managing programs, either autonomously or in cooperation with agencies in Greece or with networks abroad, in the context of achieving the objectives of the Network;
- diffusing the experience resulting from the study of the system;
- promoting products of the system of transhumant livestock farming.

The ways of utilizing the cultural heritage of transhumance are numerous. The Network seeks to undertake a wide range of actions in order to utilize these cultural elements, such as:

- elaborating informative-educational material, so that the broader public may come into direct contact with transhumant livestock farming as ICH. With appropriate adjustments, this material could be distributed in schools and be integrated within the framework of environmental education courses;
- expanding all over of Greece and integrating all aspects of the cultural heritage of transhumance, thus highlighting the common origins of the system throughout the country. There is also a need for constant communication and cooperation with respective agencies abroad, both around the Mediterranean (Italy, Spain, France), where flocks are transhumant, and with the other countries of Europe, where territorial livestock farming systems are encountered;
- studying the trails of flocks in an integrated manner, through a multi-disciplinary approach (folklore, ethnological, sociological, space planning, architectural, ecological, economic factors). Apart from highlighting and promoting them, recording and studying all the features of the trails can also be used to revive the trails and utilize alternatives of recreation available to the tourists and travelers interested;
- supporting traditional fairs and enriching them with culinary events, aimed at the promotion of local products;
- setting up a museum of cultural heritage of pastoral life associated with the transhumant breeding system.
- conducting market research into goods that could be produced from the raw materials of transhumant exploitations, but also products obtained at the level of farms or small geographical areas. Through the organisation of appropriate promotion strategies, these products can have high value added, with significant benefits for producers and small local businesses (e.g. cheese-making facilities);
- arranging targeted actions which in the medium term will lead to a change of culture and will boost the self-confidence of farmers themselves but also to a change of the manner in which society treats them.

The lack of specialised schools and structures of (theoretical and technical) training for the profession remains a problem. After the model of schools such as those in France (“Écoles de Bergers”), the development of such structures would have multiple benefits: firstly, the better training of young persons in transhumant livestock farming, secondly the systematization of the existing knowledge, which will contribute to its safeguarding and, thirdly, the consolidation of the status of the profession of transhumant farmer, now as graduate of a recognized educational structure.

9. Bibliography

a. Greek

- Law no. 4056/2012 (Government Gazette issue no. Α'52/12-03-2012) under the title «Ρυθμίσεις για την κτηνοτροφία και τις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και άλλες διατάξεις».
- Λουκόπουλος, Δ. (1930), *Ποιμενικά της Ρούμελης*.
- Πίτερης, Χ., Ράγκος, Α. and Λάγκα, Β. (2015), «Το σύστημα μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Κρήτη», *5ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τεχνολογίας Ζωικής Παραγωγής, Παρασκευή 30 Ιανουαρίου 2015, Thessaloniki*, pp. 55-56.
- Ράγκος, Α. and Β. Λάγκα (2014), «Ο πολυλειτουργικός χαρακτήρας του συστήματος μετακινούμενης αιγοπροβατοτροφίας στην Ελλάδα». *Πρακτικά 8ου Πανελληνίου Λιβαδοπονικού Συνεδρίου «Λιβάδια – Κτηνοτροφία: Έρευνα και ανάπτυξη. Προοπτικές εργασίας για νέους», 1-3 Οκτωβρίου 2014, Thessaloniki*, pp. 47-52.
- Συράκης Δ. (1925), «Η νομαδική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας*, XII, 651 -777.
- Ψυχογιός Δ., Γ. Παπαπέτρου (1985), «Οι μετακινήσεις των Νομάδων Κτηνοτρόφων», in *Σαρακατσάνοι, Ένας Ελληνικός Νομαδικός Κτηνοτροφικός Πληθυσμός, Proceedings of a Conference, Serres, 1-3 October 1983, Athens*.

b. International

- Braudel F. (1985), *La Méditerranée: l'espace et l'histoire*, Arthaud-Flammarion, Paris [= transl. into Greek as] Braudel, F. (1979 [1993]), *Η Μεσόγειος και ο Μεσογειακός Κόσμος την Εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας (vol. 1:), Ο Ρόλος του Περίγυρου*, Athens, Cultural Foundation of the National Bank of Greece.
- Brisebarre, A. M. (2007), *Bergers et transhumances*, Romagnat, De Borée.
- Campbell, J. K. (1964), *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Chang, C. (1992), “Archaeological Landscapes: The Ethnoarchaeology of Pastoral Land Use in the Grevena Province of Northern Greece”, in J. Rossignol & L. Wandsnider (eds.), *Space, Time, and Archaeological Landscapes* (pp. 65-90). New York: Plenum.
- CIHEAM (2011), *Economic, social and environmental sustainability in sheep and goat production systems*, Montpellier.

- Galanopoulos, K., Z. Abas, V. Laga, I. Hatziminaoglou, J. Boyazoglu (2011), "The technical efficiency of transhumant sheep and goat farms and the effect of EU subsidies: Do small farms benefit more than large farms?", *Small Rumin. Res.*, 100, 1–7.
- Galaty, J. G. and D. L. Johnson (eds.) (1990), *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective*, New York and London: Guilford Press.
- García-Martín, P. (2004), "The history and characteristics of the Mesteña Transhumance Routes", in R. H. G. Bunce, M. Pérez-Soba, A. Jongman, A. Gómez Sal, F. Herzog and I. Austad, (eds.), *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, Report from the EU-FP5 Transhumance project. IALE24 publication series no. 1, pp. 255–258, Alterra: Wageningen, The Netherlands.
- Goltsiou, K. (2011), *Research theme: Routes of transhumance-Research report for Greece*, available online at <http://www.prismanet.gr/canepal/en-10-research-topics/en-4-transhumance-routes/item/317-transhumance-routes-in-greece> (accessed November 17, 2015).
- Ispikoudis, I., M. Sioliou, V. Papanastasis (2004), "Transhumance in Greece: Past, present and future prospects", in *Transhumance and Biodiversity in European Mountains*, in Bunce, R., M. Pérez-Soba, R. Jongman, A. Gómez Sal, F. Herzog, I. Austad, (eds.), IALE Publication: Wageningen, The Netherlands, pp. 211–229.
- Karatassiou, M., G. Galidaki, A. Ragkos, K. Stefopoulos, and V. Lagka, (2015), «Transhumant sheep and goat farming and the use of rangelands in Greece», *Options Méditerranéennes Series A*, 115, pp. 655–659.
- Karatassiou, M., P. Sklavou, Z. Parissi, G. Galidaki (2015), "Land use / cover changes in Northeastern Greece from 1980 to 2000", in *Proceedings of the 7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment (HAICTA 2015)*, Kavala 2015, Greece.
- Karatassiou, M., Z. M. Parissi, P. Sklavou, "Impact of climatic conditions and transhumant livestock system on two mountainous rangelands in Greece", in *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x).
- Koocheki, A., and S. R. Gliessman (2005), "Pastoral nomadism, a sustainable system for grazing land management in arid areas", *Journal of Sustainable Agriculture*, 25, pp. 113–131.
- Lagka, V., A. Siasiou, A. Ragkos, I. Mitsopoulos, A. Lympelopoulou, S. Kiritsi, V. Bampidis, V. Skapetas (2015), "Geographical differentiation of gestational practices of transhumant sheep and goat farms in Greece", in *Book of Abstracts of the 66th Annual Meeting of the European Association for Animal Production*, Warsaw, Poland, 31/8 - 4/9/2015, p. 488.
- Mahdi, M. (2014), "L'émigration des pasteurs nomades en Europe: Entre espoir et désillusion", in J. Gertel and R. S. Sippel (eds.), *Seasonal Workers in Mediterranean Agriculture: the Social Costs of Eating Fresh*, Routledge, UK.
- Mannia, S. (2010), *Il pastorale sardo nella dimensione euro-mediterranea. Analisi antropologica e questioni economico-sociali*. Tesi di dottorato in Antropologia Culturale: Scienze dei sistemi culturali. Università degli studi di Sassari.
- Mientjes, A. (2010), "Connecting lowlands and uplands: An ethno-archaeological approach to transhumant pastoralism in Sardinia (Italy)", in S. Kluiving, E. Guttman-Bond (eds.), *Landscape & Heritage Studies*

Proceedings, Landscape Archaeology between Art and Science. Amsterdam: University Press.

- Nori, M. (2016), "Shifting Transhumances: Migration patterns in Mediterranean Pastoralism", Watch Letter 36. CIHEAM *Crise et résilience en la Méditerranée*. Montpellier.
- Nori, M., S. Gemini (2011), "The Common Agricultural Policy vis-à-vis European pastoralists: principles and practices", *Pastoralism: Research, Policy and Practice* 2011, 1:27.
- Ntassiou, K., I. Doukas, and M. Karatassiou (2015), "Movements with the Help of GIS. The Case Study of a Mountainous Village in Southwest Macedonia, Greece", *7th International Conference on Information and Communication Technologies in Agriculture, Food and Environment (HAICTA2015)*. Kavala, September 17-20, 2015, pp. 821-831.
- Oteros-Rozas, E., J. A. González, B. Martín-López, C. A. López, C. Montes (2012), "Ecosystem services and social-ecological resilience in transhumance cultural landscapes: Learning from the past, looking for a future", in T. Plieninger, C. Bieling (eds.), *Resilience and the Cultural Landscape. Understanding and Managing Change in Human-Shaped Environments*, Cambridge University Press: Cambridge, UK, pp. 242-260.
- Parissi, Z. M., M. Karatassiou and P. Sklavou (2015), "Chemical composition of a *Trifolium repens* L. population in a grazed mountainous grassland in Central Greece", *Options Méditerranéennes Series A* (ISSN: 1016-121-x).
- Parissi, Z. M., D. Rapti, P. Sklavou, M. Karatassiou (2014), "Grazing as a tool to maintain floristic diversity and herbage production in mountainous areas in northwest Greece", *Options Méditerranéennes Series* 109, pp. 523-526.
- PastoMED (2007), *Le pastoralisme méditerranéen, la situation et les perspectives. Modernité du pastoralisme méditerranéen*. Rapport final pour le programme Interreg III PastoMED.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, A. Siasiou, V. Skapetas, S. Kiritsi, V. Bampidis, V. Lagka and Z. Abas (2013), "Current trends in the transhumant cattle sector in Greece", *Scientific Papers Animal Science and Biotechnologies*, 46(1), pp. 422-426.
- Ragkos, A., A. Siasiou, V. Laga, Z. Abas and I. Mitsopoulos (2013), "Transhumant sheep-goat farming in Greece: The adaptability of a multifunctional livestock breeding system to the debt crisis", *XXVth ESRSCongress*, 29 July – 1 August 2013 in Florence, Italy, also available at http://www.florenceesrs2013.com/wp-content/uploads/2012/07/ESRS2013_eProceedings.pdf, pp. 167-168.
- Ragkos, A., A. Siasiou, K. Galanopoulos and V. Lagka (2014), "Mountainous grasslands sustaining traditional livestock systems: The economic performance of sheep and goat transhumance in Greece", *Options Méditerranéennes*, 109, pp. 575-579.
- Ragkos, A., I. Mitsopoulos, S. Kiritsi, C. Piteris, A. Lymberopoulos, E. Palla, V. Bampidis and V. Lagka (2015), "Economic versus non-economic motives of transhumant farmers in Greece", *Options Méditerranéennes Series A*, 115, pp. 503-507.

- Ragkos, A. and M. Nori (2016), “The multifunctional pastoral systems in theMediterranean EU and impact on the workforce”, *Options Méditerranéennes*, Series A: Mediterranean Seminars No. 114, pp. 325-328.
- Ragkos, A., M. Karatasiou, Z. Georgousis, Z. Parissi and V. Lagka (2016), “Atraditional route of transhumant flocks in Northern Greece: Cultural aspectsand economic implications”, *Options Méditerranéennes*, Series A:Mediterranean Seminars No. 114, pp. 345-348.
- Salzman, P. C. (1971), “Movement and Resource Extraction among PastoralNomads”, *Anthropological Quarterly*, 44(3): 185–97.
- Salzman, P. C. (2010), “Tranhumance”, in A. Barnard and J. Spencer (eds.),*The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, pp. 696-697.
- Salzman, P.C. (2010), “Nomadism”, in A. Barnard and J. Spencer (eds.), *TheRoutledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, pp. 505-507.
- Sidiropoulou, A., M. Karatassiou, G. Galidaki, P. Sklavou (2015),“Landscape Pattern Changes in Response to Transhumance Abandonment onMountain Vermio (North Greece)”, *Sustainability*, 7 : 15652-15673.
- Sklavou, P., M. Karatassiou and A. Sidiropoulou (2014), “The role oftranshumance in the evolution of vegetation and landscape: a case study inNorthern Greece (Vermio mountain)”, in *Proceedings of the 8th Greek RangelandConference*, 1-3 October 2014, Thessaloniki, pp. 59-64.
- Turnbull, C. M. (1965), *Wayward Servants*, London: Eyre and Spottiswoode.
- Wace, A. and M. Thomson (1914 [transl. into Greek 2009]), *Οι Νομάδες τωνΒαλκανίων*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Vallerand, F. (2014), *Εποχιακές μετακινήσεις και μετακινούμενες εκτροφέςστην Ευρωπαϊκή Μεσόγειο*, also available at <http://www.metakinoumena.gr/el/downloads/category/3-%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1>

10.

Complementary Documentation

a.Texts (sources, archival evidence etc.)

b.Maps

c.Audiovisual documentation (plans, photographs, sound records, videosetc.)

d.Online sources (hyperlinks)

<http://www.vlahoi.net/politismos/ktinotrofia-xalikiou.html>

<http://www.metakinoumena.gr>

11.Authors’ contact details :

Name: Ms Vassiliki Laga

Capacity: Professor at the “Alexander” Technological Educational Foundation of Thessaloniki

address: Sindos, 57400 Greece

telephone no.: (0030)-2310 013892

e-mail address: lagka@ap.teithe.gr

Name: Mr Athanasios Rangos

Capacity: Agriculturist /Agro-economist, M.Sc., Ph.D.

address: Sindos, 57400 Greece

telephone no.: (0030)-6937414305

e-mail address: ragkosagrecon@gmail.com

12.Location and Date of Elaboration of the Fiche

Athens, January 2017